

19  
31

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ  
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ  
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθ. ....

~~6/116~~

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ  
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθ. ....

19/3837

74

ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ  
 Γεν. αρθ. 185  
 Κατηγορία X  
 Βιβ. αρθ. 32

# ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΣΤΑΥΡΟΥ ΜΠΟΥΡΑΩΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΟΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΣΚΗΣΕΩΣ  
 ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ  
 Γεν. αρθ. 17  
 Κατηγορία 12  
 Βιβ. αρθ. 188

ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩΙ  
 ΤΥΠΟΙΣ ΕΜΜ. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗ  
 1929

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΒΙΒΛΙΟΤΗΤΗΝ  
ΚΑΤΑΛΟΓΟΝ  
ΤΗΣ ΔΕΞΗΣ  
ΕΚΔΟΣΕΩΣ  
ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΝ

ΑΙ

# ΓΕΝΙΚΑΙ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

## ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Εἰς τῶν σημερινῶν ψυχολόγων εἶπε τὴν περίεργον ἀλλὰ καὶ ἀληθῆ φράσιν ὅτι «ἡ ψυχολογία ἔχει μέγα παρελθὸν ἀλλὰ βραχεῖαν ἱστορίαν». Καὶ πράγματι ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐρεῦνης θὰ ἴδωμεν ὅτι ψυχολογικὰ προβλήματα καὶ ζητήματα παρακολουθοῦσι τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης, συζητοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται. Ἡ ψυχολογικὴ ὁμως ἐρευνα καὶ ἐξέτασις πολλάκις ἔχει διακοπὴν καὶ μόνον κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἔλαβε χώραν καρποφόρος καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐξέλιξις καὶ πρόοδος τῆς ψυχολογίας.

Εἰς τοῦτο βεβαίως συνετέλεσε πρῶτον τὸ δύσκολον τῆς ἐρεῦνης τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐνὸς ὄντος, τὸ ὁποῖον μετὰ πείσματος κρατεῖ ἑαυτὸ κεκλεισμένον καὶ μόνον μετὰ κόπου πολλοῦ καὶ μεγάλης ἐπιμονῆς δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰ ἄδυτα αὐτοῦ, καὶ δεύτερον τὸ πολύπλοκον τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ λειτουργιῶν· βεβαίως ἡ λειτουργία τῆς ψυχῆς φαίνεται τόσον πολυκλοκωτέρα ὅσον τις προχωρεῖ καὶ ἐξετάζει ταύτην καὶ ὅσον τις ἀνακαλύπτει τὰς διαφορὰς ταύτης ἐκδηλώσεις. Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, καὶ εἰς τὴν ἀπλουστεράν των ἀκόμη μορφήν προβάλλουν εἰς πᾶσαν προσπάθειαν, ἣτις ζητεῖ νὰ ὀρίσῃ ταῦτα ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ τὰ τακτοποιήσῃ κατὰ συγγενείας καὶ ἐνεργείαν, μεγάλας δυσκολίας. Δὲν εἶναι ὅπως τὸ ἐμπειρικὸν ὑλικὸν τὸ ὁποῖον δυνάμεθα εὐκόλως νὰ χωρίσω-

μεν καὶ νὰ τὸ ἐξετάσωμεν, παρὰ ἀποτελοῦσι μέρος ἡμῶν αὐ-  
 τῶν, τοῦ ἐγώ μας, εἶναι μέρος τῶν φαινομένων τῆς συνειδή-  
 σεως· δὲν εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον ὁ ἐρευνῶν ἐπιστημονικῶς τὸ  
 ἀνακαλύπτει ὅπως ἔν σπάνιον μέταλλον ἢ ὀρυκτόν, ἢ τὸ ἐξε-  
 τάζει καὶ τὸ παρατηρεῖ ὡς ἔν ἄγνωστον φυσικὸν φαινόμενον,  
 παρὰ εἶναι τελείως διάφορον· εὐρίσκεται εἰς ἡμᾶς τοὺς ἰδίους,  
 εἶνε μέρος τῆς ζωῆς μας· ἢ ἐρευνα λοιπὸν τούτων εἶνε δύ-  
 σκολος διότι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως γίνονται  
 ἀντικείμενα παρατηρήσεως καὶ ἐξετάσεως, ἀναλύει δηλαδὴ ὁ  
 ἴδιος ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτὸν του. Ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι ὁ  
 ἄνθρωπος κατ' ἀρχὰς ἐφρόντισε νὰ προστατεύῃ ἑαυτὸν ἀπὸ  
 τὴν περιβάλλουσαν φύσιν, ἣτις τὸν ἠπεῖλει καὶ κατὰ συνέ-  
 πειαν ἐσκέφθη, διανοήθη καὶ προσεπάθησε νὰ κατανικήσῃ ὅλους  
 ἐκείνους τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους διέτρεχε κατὰ τὸν δύ-  
 σκολον τῆς ζωῆς ἀγῶνα· διὰ τοῦτο βλέπομεν ὅτι ἡ πρώτη  
 πνευματικὴ σκέψις καὶ ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων ἐστράφη πρὸς  
 τὴν φύσιν, ἢ πρώτη ἐπιστήμη ἦτο ἡ **φυσικοφιλοσοφική**·  
 τὸ ζήτημα τῆς ψυχῆς ἐξητάζετο πάντοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς  
 τὰ φυσικὰ φαινόμενα· ἢ περιβάλλουσα φύσις, τὸ κινούμενον,  
 τὸ εἰς φθορὰν καὶ μεταβολὴν ὑποκείμενον, εἴλκυσε κατὰ πρῶ-  
 τον τὴν προσοχὴν τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου· αἱ παραστάσεις  
 περὶ τῆς συνοχῆς καὶ κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν ὄντων, τῶν  
 ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἤρχισαν σχετικῶς πολὺ  
 ἐνωρὶς καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἀντίποδας τῆς ἀρχαιότητος  
 Ἀριστοτέλην καὶ Δημόκριτον, ἐπικρατεῖ ἰδύνουσα ἰδέα τῆς  
 ἐξερευνήσεως τῆς φύσεως. Οἱ λόγοι οὗτοι συνετέλεσαν εἰς τὸ  
 νὰ λάβῃ ἢ τε **πρακτικὴ καὶ ἢ θεωρητικὴ ἱστορικὴ  
 ἐξέλιξις τῆς ψυχολογίας** ἄλλην ὁδὸν παρὰ αἱ συγγενεῖς  
 πρὸς αὐτὴν ἐπιστήμαι. Ἀφ' ὅτου ὁμοῦς ἢ Παιδαγωγικὴ εἰ-  
 σῆλθεν εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἤρχισε νὰ ἀναπτύσ-  
 σεται, κατενοήθη δὲ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιδράσεως τῆς παιδαγω-  
 γικῆς ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, τῆς γνώσεως ὀρισμένων νόμων καὶ  
 κανόνων συμφώνως πρὸς τοὺς ὁποίους τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα  
 ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ πρὸς τὸ σῶ-

μα, ἤρχισε καὶ ἡ ψυχολογία νὰ προοδεύῃ καὶ νὰ χαράσῃ δια-  
 φόρους κατευθύνσεις πρὸς ἐπιτυχῆ καὶ σκόπιμον ἐφαρμογὴν  
 ταύτης ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς. Ἐκ τῆς ἀλλαγῆς λοιπὸν καὶ  
 μεταβολῆς τῆς ἐξετάσεως καὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν διαφό-  
 ρων τῆς ψυχῆς φαινομένων προσέκλυσαν καὶ αἱ σπουδαιότεραι  
 γενικαὶ τῆς ψυχολογίας κατευθύνσεις.

**Πρώτη** γενικὴ κατεύθυνσις τῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ **με-  
 ταφυσικὴ ἢ ἡ φιλοσοφικὴ** ἣτις ἐξετάζει τὴν ψυχὴν,  
 τὴν οὐσίαν αὐτῆς καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα, τὴν κα-  
 λουμένην ἀλληλεπίδρασιν. Βεβαίως ἢ περὶ ψυχῆς θεωρία ἀκο-  
 λουθεῖ τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ θεωρεῖται  
 μέρος τῶν μεταφυσικῶν ἰδεῶν καὶ ρευμάτων· παραλλήλως  
 πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην βαίνει ἡ **ἐμπειρικὴ**, ἢ ὁποία  
 ἐξετάζει τὰ ψυχικὰ μόνον φαινόμενα, τὸ περιεχόμενον τῆς συ-  
 νειδήσεως καὶ προσπαθεῖ νὰ φέρῃ ταῦτα εἰς συστηματικὴν συ-  
 νοχὴν, εἰς ἓν ἐνιαῖον ὄλον· ζητεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τοὺς γενικοὺς  
 νόμους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὑπάγονται ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμε-  
 να καὶ τὴν μεταξὺ των σχέσιν καὶ ἐπίδρασιν· δὲν ἐρωτᾷ οὔτε  
 ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς· Ἄν καὶ αἱ δύο αὗται θεω-  
 ραὶ χαράσσουν ἀντίθετον γραμμὴν ἐν τούτοις δὲν ἀποκλεί-  
 εἰ ἢ μία τὴν ἄλλην· εἰς οὐδεμίαν θεωρίαν μεταφυσικῆς ψυχο-  
 λογίας ἐλλείπει, ἔστω καὶ γενικῶς, ἢ ἐξέτασις τῶν ἐμπειρικῶν  
 φαινομένων τῆς ψυχῆς, καὶ οὐδεμίαν ἐμπειρικὴ μένει μόνον  
 προσηλωμένη εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα χωρὶς νὰ πατήσῃ τὸ ἔδα-  
 φος τῆς μεταφυσικῆς. Εἰς τὰς διαφόρους τῆς μεταφυσικῆς θε-  
 ωρίας παρατηρεῖται συμφωνία καὶ ὁμοιότης ἐξετάσεως καὶ  
 παρατηρήσεως, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν  
 ψυχικῶν φαινομένων, διαφέρουσι δὲ ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸν καὶ  
 τὸ περιεχόμενον **τῆς ἐννοίας «ψυχῆς»**· εἰς τὴν ἐμπειρικὴν  
 παρατηρεῖται ἢ αὐτὴ μὲν συμφωνία ὡς πρὸς τὴν βάσιν, ὡς  
 πρὸς τὴν ἀφετηρίαν, καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ψυχικῶν φαινομέ-  
 νων, διαφέρει δὲ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἐξήγησιν  
 τούτων.

Εἰς τὴν μεταφυσικὴν κατεύθυνσιν παρατηροῦμεν δύο κυ-

ρίως διαφόρους ψυχολογικὰς θεωρίας· τὸν **Δυϊσμόν** κατὰ τὸν ὁποῖον σῶμα καὶ ψυχὴ, ὕλη καὶ πνεῦμα, εἶνε τελείως διάφορα καὶ ἀντίθετα, εἰς οὐδεμίαν πρὸς ἄλληλα σχέσιν εὐρισκόμενα, καὶ τὸν **Μονισμόν**, ὅστις τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, τὴν ὕλην καὶ τὸ πνεῦμα, θεωρεῖ ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ, ἐνιαῖον, ἐξετάζει τὸν τε φυσικὸν καὶ πνευματικὸν κόσμον, ἠνωμένον καὶ ἀρρηκτως συνδεδεμένον, καὶ οὐχὶ ἀνεξάρτητον καὶ ἀντίθετον.

Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Μονισμοῦ διαιρεῖται πρῶτον εἰς τὸν **Σπιριτουαλισμόν**, τὴν καθαρῶς πνευματικὴν θεωρίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ πᾶν, τὸ κυρίαρχον· ἡ ὕλη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἐκδήλωσις καὶ ἔκφανσις τοῦ πνεύματος, ἡ ὕλη εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὸ πνεῦμα, καὶ δεύτερον εἰς τὸν **Ὑλισμόν** ὅστις θεωρεῖ τὴν ὕλην ὡς κυρίαρχον, ὡς βᾶσιν καὶ κατὰ συνέπειαν ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν εἶνε τίποτε ἄλλο παρὰ ὕλικὰ, σωματικὰ.

**Ὁ Δυϊσμός**· ἡ φιλοσοφικὴ αὕτη θεωρία παρουσιάζεται κατὰ πρῶτον, ἔστω καὶ ἄνευ συστήματος, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας. Τὴν πρώτην προσπάθειαν ἀναπτύξεως ψυχολογικῶν θεωριῶν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς μεταφυσικῆς κοσμικῆς θεωρίας συναντῶμεν παρὰ τῷ Ἐφεσίῳ Ἡρακλείτῳ· εἰς τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα «περὶ τῆς τοῦ πυρὸς θεωρίας», λέγει ὅτι τὸ μὲν σῶμα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν γῆν, ἡ δὲ ψυχὴ πρὸς τὸ πῦρ. Ἀμφοτέρω εἶναι διάφοροι καὶ ἀνόμοιοι ἐξελικτικαὶ βαθμίδες τοῦ πυρὸς. Ὁ φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς, μεταβάλλει τὴν Ἰωνικὴν φιλοσοφίαν τοῦ ὕλοζωῖσμοῦ εἰς δυϊσμόν· ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα συμβαίνουν διὰ τῆς συνδέσεως τῆς ὕλης καὶ τῆς δυνάμεως· ἡ δύναμις διαιρεῖται εἰς ἔλκουσαν καὶ ἀποθούσαν, εἰς φιλότητα καὶ νίκος· ἡ ψυχὴ εἶναι δύναμις, δύναται νὰ χωρισθῇ τῆς ὕλης· ἐπὶ τῆς θεωρίας ταύτης ἐστηρίχθη βραδύτερον ἡ περὶ μετεμψυχώσεως τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῶν ὀπαδῶν του θεωρία.

Τὴν θεωρίαν ὅμως τοῦ **Δυϊσμοῦ** ἐξύψωσεν εἰς ἐπισημονικὸν ἐπίπεδον καὶ ἐσυστηματοποίησεν ὁ θεῖος Πλάτων· εἰς τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα καὶ κυρίως

εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, καταφαίνεται ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου καὶ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Ἡ ψυχὴ δὲν εὐρίσκεται εἰς σύνδεσιν μὲ τὸ σῶμα, τὸ σῶμα ἐμποδίζει μᾶλλον τὴν ψυχὴν εἰς τὴν ἐξετάσιν τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως· ἡ πρώτη εἶναι οὐσία πνευματικὴ, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι φυσικὸν, ὕλικόν· ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς τίθεται ὡς προϋπόθεσις τῆς ἀποδείξεως τῆς ἀθανασίας ταύτης. Καὶ ἐνῶ κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν ἴσχυεν ἡ θεωρία ὅτι ὅρος τῆς ἐξετάσεως τῆς ψυχῆς ἦτο ἡ γνώσις τοῦ κόσμου, τίθεται τώρα τὸ ἀντίθετον. Τὴν εἴσοδον εἰς τὴν γνώσιν τοῦ κόσμου βοηθεῖ ἡ γνώσις περὶ ψυχῆς· διὰ τῆς θεωρίας ταύτης ἰδρύεται, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἡ ψυχολογία εἰς ἀνεξάρτητον ἐπιστήμην.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν Στωϊκῶν ὑποβοηθεῖ τὴν θεωρίαν τοῦ δυϊσμοῦ· οὗτοι θεωροῦν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν τελείως ἀντίθετα· τὸ μὲν σῶμα καὶ αἱ δυνάμεις αὐτοῦ εἶναι τι τὸ φυσιολογικόν, τὸ ὕλικόν, ἡ δὲ ψυχὴ τὸ πνευματικόν· ἡ συνείδησις, τὸ παριστάναί, τὸ ὀρέγεσθαι ἢ βούλεσθαι καὶ τὸ κινεῖσθαι θεωροῦνται ψυχικαὶ δυνάμεις.

Ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία συνδεθεῖσα μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ, θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ἄϋλον καὶ ἀνεξάρτητον οὐσίαν, ἠνωμένην πρὸς τὸ σῶμα ὅπως τὸ φῶς πρὸς τὸν ἄερα. Ὁ Πορφύριος δίδει τὸν ἐξῆς ὀρισμὸν τῆς ψυχῆς. «**Οὐσία ἀμεγέθης, ἄϋλος, ἄφθαρτος ἐν ζῳῇ, παρ' ἑαυτῇ ἔχουσα τὸ ζῆν, κεκτημένη τὸ εἶναι**». Αἱ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις παριστάναί καὶ ἐπιθυμεῖν εἶναι δυνάμεις τῆς ψυχῆς, κρίσις, σκέψις καὶ διάνοια εἶναι τὸ ἀνώτερον ποῖον ταύτης. Καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα ὑπερισχύει καὶ ἐπικρατεῖ ὁ καλούμενος **θεολογικὸς Δυϊσμός**· ἡ θεωρία αὕτη στηρίζεται πρῶτον ἐπὶ τοῦ δόγματος ὅτι ὅμοιον μόνον δι' ὁμοίου ἀναγνωρίζεται καὶ κατὰ συνέπειαν πᾶν ὅ,τι ἀνακαλύπτει κατὰ τὸ ἄϋλον, τὸ ἀσώματον εἶναι καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιον, καὶ δεύτερον ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπόκειται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πεῖραν, εἰς τὴν ἐκ

τῶν ἔσω ἐξέλιξιν, εἰς τὰς ἔσωτερικὰς δυνάμεις τὰς ὁποίας φέρει, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἔχει οὐδεμίαν σωματικὴν ιδιότητα.

Τὸν φιλοσοφικὸν δυϊσμὸν καὶ τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ ἀρχὰς καὶ θεωρίας ὁ Γάλλος φιλόσοφος Descartes ἐξύψωσεν εἰς ἐπιστήμην· οὗτος εὐρισκόμενος ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως τοῦ μεσαίου αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν φυσικῶν ἀρχῶν καὶ θεωριῶν τῶν Ἄγγλων, ἀνέπτυξε τὴν περὶ δυϊσμοῦ θεωρίαν καὶ ἐχώρισεν ὀριστικῶς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλην, εἰς δύο τελείως ἀντιθέτους οὐσίας· εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις ἔδωκε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν δύο οὐσιῶν· ἡ μὲν ψυχὴ εἶνε ἡ σκεπτομένη, ἡ πνευματικὴ, ἡ δὲ ἄλλη τὸ σῶμα, ἡ χωρὸν κατέχουσα οὐσία. Ἡ ψυχὴ εἶναι μία ἔσωτερικὴ δύναμις, φέρει τὰς ἐμφύτους ιδέας, τὸ πνεῦμα, τὸ σκέπτεσθαι εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐργάζεται, ἐρευνᾷ, ἀνακαλύπτει, κυβερνᾷ καὶ καθοδηγεῖ, εἶναι τὸ πρῶτον τὸ ἀνώτερον, ἡ συνειδητὴ ἐνέργεια· ἡ ποικιλία τῶν ὕλικῶν φαινομένων ἔχει τὴν βάσιν τῆς εἰς τὰς σχέσεις τοῦ χώρου καὶ τῆς κινήσεως, τὸ σῶμα εἶναι ὕλικόν. Εἰς τὸ φιλοσοφικὸν λοιπὸν σύστημα τοῦ Descartes δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τὴν ἀντίθεσιν τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, ἧτις ἐπὶ αἰῶνας ὀλοκλήρους ἀπησχόλησε τὴν μεταφυσικὴν φιλοσοφίαν καὶ ψυχολογίαν.

**Ο Μονισμὸς εἰς τὴν ψυχολογίαν** προήλθεν εἴτε ἐκ τῶν διαφόρων συγκρουομένων προβλημάτων τοῦ Δυϊσμοῦ καὶ τοῦ δυσκόλου τῆς ἀποδείξεως μερικῶν τούτων, κυρίως δὲ τῆς θεωρίας περὶ ἐπιδράσεως σώματος καὶ ψυχῆς, εἴτε ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ καὶ σωματικαὶ ἐκδηλώσεις καὶ ἐκφάνσεις εἶναι προϊόντα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς δυνάμεως, προέρχονται ἐξ ἑνὸς ὄντος, συνδέονται πρὸς ἀλλήλας καὶ βοηθοῦσι ἡ μία τὴν ἄλλην· ὕλη καὶ πνεῦμα, σῶμα καὶ ψυχὴ δὲν βαίνουνσι παραλλήλως ἄνευ συνοχῆς καὶ σχέσεως, ἀλλ' εἶναι συνδεδεμένα ἢ μᾶλλον τὸ ἓν πηγάζει ἐκ τοῦ ἄλλου. Γεννᾶται λοιπὸν ἡ προσπάθεια τῆς ἐνώσεως τῶν δύο τούτων οὐσιῶν καὶ εἴτε δίδεται ἡ κυριαρχία, ἡ δύναμις εἰς τὴν ψυχὴν,

αὕτη θεωρεῖται τὸ πρῶτον, τὸ δὲ σῶμα τὸ παράγωγον καὶ κατὰ συνέπειαν ὅλα τὰ σωματικὰ φαινόμενα πηγάζουν καὶ εἶνε ἀπόρροιαί τῶν ψυχικῶν, ὁπότε ἔχομεν τὴν θεωρίαν τῆς **Σπιριτουαλιστικῆς** ψυχολογίας· εἴτε θεωρεῖται ὁ ὕλικὸς κόσμος ὡς πραγματικὸς, ὡς ἀληθής, τὰ δὲ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ σωματικὰ, ὁπότε ἔχομεν τὴν θεωρίαν **τοῦ ὕλισμοῦ ἢ τῆς ὕλιστικῆς ψυχολογίας**. Εἰς τὸ μέσον τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων εὐρίσκεται ὁ καθαρὸς μονισμὸς τοῦ Spinoza ὅστις τὰ τε ψυχικὰ καὶ φυσικὰ φαινόμενα θεωρεῖ ἡνωμένα, ἐπιδρώντα πρὸς ἄλληλα διὰ τοῦ ψυχροφυσικοῦ παραλληλισμοῦ ἀδιαιρέτως καὶ παραλλήλως.

Τὰς πρώτας θεωρίας τοῦ Σπιριτουαλιστικοῦ μονισμοῦ συναντῶμεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξαγόρου ὅστις ὀνομάζει τὸ πνεῦμα, τὸν νοῦν, τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀμιγές· πρῶτος ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις ἔθεσε καὶ τὰ ὄρια τῆς ψυχολογίας ὡς ἀνεξαρτήτου ἐπιστήμης, ὥρισε τὰς σχέσεις σώματος καὶ ψυχῆς· ἡ ψυχὴ συνδέεται πρὸς τὸ σῶμα ὅπως τὸ εἶδος, ἡ μορφή πρὸς τὴν ὕλην· ἡ ψυχὴ εἶνε ἡ δύναμις, ἡ ἐντελέχεια, ἧτις δίδει ζωὴν εἰς τὸ σῶμα καὶ συμπληροῖ διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν φαινομένων τῆς τὴν οὐσίαν τοῦ σώματος.

Ὁ μεγαλοφυῆς ὀρισμὸς τῆς ψυχῆς τὸν ὁποῖον ἔθεσεν ὁ Ἀριστοτέλης τὸ **«ἔστιν οὖν ψυχὴ ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ζῶν ἔχοντος δυνάμει»** ἴδρυσεν τὴν θεωρίαν τῆς Σπιριτουαλιστικῆς ψυχολογίας· ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ ψυχολογικὸν ζήτημα ἀπὸ ἀπόψεως **συγκριτικῆς καὶ γενετικῆς μεθόδου** καὶ ἀναπτύσσει τὰς ψυχικὰς δυνάμεις στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς παρατηρήσεως· ἡ ψυχὴ εἶναι δύναμις ἐφ' ὅσον δὲν ἐνεργεῖ ὀργανικῶς, εἶναι ἐνέργεια ὅταν μεταβαίῃ εἰς τὴν δρασίαν, εἰς τὸ σῶμα. Τὴν περὶ ψυχῆς θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξύψωσε καὶ ἀνέπτυξε περισσότερο ὁ Leibniz· ἡ ψυχολογία του στηρίζεται ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος τῆς **Μοναδολογίας**· ἡ ψυχὴ εἶναι μονάς, δὲν ἔχει παράθυρα, φέρει τὴν δύναμιν μέσα τῆς, ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελλίσσεται χωρὶς νὰ ἔχη



τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος· ὅλα τὰ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ φαινόμενα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ψυχῆς· τὸ κέντρον τῆς ἐνεργείας εἶναι ἡ ψυχὴ, αὐτὴ κυβερνᾷ, δὲν εἶναι ἄγραφος χάρτης ἐπὶ τοῦ ὁποίου ξένη χεὶρ δύναται νὰ γράφῃ, τὸ πᾶν προέρχεται ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω· ἡ ἐξέλιξις τῆς εἶναι αὐτοεξέλιξις· ἡ ψυχὴ ἀναπτύσσεται ἀναλόγως τῆς ἐσωτερικῆς τῆς δυνάμεως· ὁ ἄνθρωπος θὰ φθάσῃ εἰς τὸν προορισμόν του καὶ θὰ διατρέξῃ μίαν ὄρισμένην πορείαν συμφώνως πρὸς τὰς ἐν αὐτῷ ἐνοικούσας δυνάμεις.

Κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν παρατηροῦμεν διαφόρους ἀντιθέσεις καὶ κατευθύνσεις εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Σπιριτουαλισμοῦ κυρίως ὅμως δύο εἶναι αἱ σπουδαιότεραι· ἡ πρώτη ἡ **μεταφυσικὴ** ἣτις παραδέχεται ὅτι ἡ ψυχὴ εἶνε πνευματικὴ οὐσία καὶ ἡ **ἐμπειρικὴ** ἣτις θεωρεῖ ὅτι τὰ διανοητικὰ, τὰ πνευματικὰ φαινόμενα ἀποτελοῦσι τὴν βᾶσιν ὅλων τῶν φυσικῶν. Ἡ ἐμπειρικὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν παραδέχεται ὅτι ἡ παράστασις εἶναι ἡ κυρία τῆς ψυχῆς δύναμις, αὐτὴ ὁδηγεῖ καὶ κυριαρχεῖ τῶν ἄλλων καὶ ἔχομεν τὴν θεωρίαν τοῦ **Ἰντελλεκτουαλισμοῦ ἢ τῆς Νοησιαρχίας** τῆς ὁποίας ὁ κυριώτερος ὑπέρμαχος εἶναι ὁ Ἐρβαρτος καὶ οἱ ὀπαδοί του, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς βουλήσεως, αὐτὴ αὐτὴ ἡ βούλησις εἶνε ἡ κυρία βᾶσις ὅλων τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἐξ οὗ γεννᾶται ἡ θεωρία τοῦ **ἐνεργισμοῦ, τοῦ Βολουνταρισμοῦ, τῆς Βουλευσιαρχίας**, τῆς ὁποίας κυρίως ὀπαδὸς εἶναι ὁ Wundt, ὁ Paulsen καὶ ἄλλοι.

Ἀναλόγως τῶν σχέσεων αἱ ὁποῖαι ἀποδίδονται εἰς τὰ ψυχικὰ καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα διαιρεῖται ὁ ὑλιστικὸς Μονισμὸς καὶ ἡ περὶ τῆς ψυχολογίας θεωρία τούτου, εἰς τρεῖς κυρίως μορφάς· εἰς τὴν ἀπλουστάτην μορφήν θεωρεῖται ἡ ψυχὴ ὡς ὕλη, ὡς ἴδιον μέρος τοῦ σώματος, ταυτίζεται πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἡ θεωρία αὕτη καλεῖται **ἀτομιστικὸς ὑλισμὸς**.

Ἡ δευτέρα ἐξηγεῖ καὶ ἀναπτύσσει ὅτι ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι μία ἰδιαιτέρα ἐπίδρασις τῶν φαινομένων τοῦ ἐγκεφάλου· αὕτη καλεῖται **μηχανικὸς ὑλισμὸς**. Ἡ τρίτη

ὅτι ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι λειτουργίαι ὄρισμένων ὑλικῶν σωματικῶν ἐνεργειῶν· εἶναι ἡ θεωρία τοῦ **ψυχοφυσικοῦ ὑλισμοῦ**.

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνεργείας ἔγκειται εἰς τοῦτο ὅτι ἡ λεπτοτέρα καὶ συνθετωτέρα σύνθεσις τοῦ ἐγκεφάλου παράγει καὶ λεπτότερα καὶ ἀνώτερα ἀποτελέσματα· ἐκάστη ψυχικὴ ἐνέργεια πρέπει νὰ θεωρῆται προῖδὸν σωματικῆς τοιαύτης, καὶ νὰ ἐξηγητῆται ἐκ μιᾶς ὄρισμένης σωματικῆς κινήσεως.

Ὁ ἀτομιστικὸς ὑλισμὸς ἐγεννήθη καὶ ἀνεφύη ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ ὕλοζωϊσμοῦ τῆς Ἰωνικῆς φιλοσοφίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ ἔννοιαι σῶμα καὶ ψυχὴ δὲν εἶχον ἀκόμη διαιρεθῆ. Τὸ πρῶτον σύστημα τοῦ ἀτομιστικοῦ ὑλισμοῦ μᾶς παρέχει τὸ μέγα φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Δημοκρίτου· κατὰ τοῦτον ἡ ψυχὴ σχηματίζεται ἐξ ἰδιαιτέρου πλήθους ὑλικῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα διαπεροῦν τὸ σῶμα· ἡ ψυχὴ δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ, αἰσθητὴ διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ ἄτομα. Ἡ περιπατητικὴ Σχολὴ ἀνέπτυξε λεπτομερέστερον τὴν θεωρίαν ταύτην, ἀποδίδουσα πᾶσαν ψυχικὴν ἐνέργειαν εἰς τὴν ὑλικήν, εἰς τὴν σωματικὴν κίνησιν. Ἡ θεωρία αὕτη λόγῳ τῆς μὴ ἐπιστημονικῆς συστηματοποιήσεώς της διήρκεσε μέχρι τῆς σχολαστικῆς ἐποχῆς, ὁπότε παρεχώρησε τὴν θέσιν της εἰς τὰς δύο ἄλλας περὶ ὑλισμοῦ ἀρχάς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως ἀναφαίνεται πρώτη ἡ θεωρία τοῦ μηχανικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Βάκων διὰ τῶν ψυχολογικῶν του θεωριῶν ἔδωσε τὰς πρώτας νύξεις, τὴν πρώτην ἀφορμὴν· ὡς ἴδονται ὅμως θεωροῦνται ὁ Cassendi καὶ κυρίως ὁ Hobbes, ὅστις ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐξαρτᾷ ἐκ τῶν φυσικῶν, ταῦτα εἶναι ἐκδήλωσις καὶ ἐνέργεια σωματικὴ. Τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου ἐπίδρῶσιν ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων, μεταφέρουσι ταῦτα εἰς τὸν ἐγκέφαλον, καὶ ἐκ τούτου εἰς τὴν καρδίαν· ἐν αὐτῇ γίνεται ἀνάκλασις τῆς κινήσεως καὶ ἡ ἐκ τῆς καρδίας ἐξερχομένη καὶ διὰ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἐπανερχομένη κίνησις, παρὰ

γει τὸ αἰσθημα· ἐκ τῆς κινήσεως τοῦ αἰσθήματος παράγονται διὰ μηχανικῶν φαινομένων ὁμοίας φύσεως καὶ τὰ ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα. Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι πλέον ὕλη ὅπως παρεδέχτο ὁ ἀρχαῖος ὕλισμός, παρὰ ἐνέργεια, ἐπίδρασις μηχανική.

Ὁ ψυχοφυσικὸς ὕλισμός παραδέχεται, ὅτι εἰς ἕκαστον αἰσθημα καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς πᾶσαν ψυχικὴν ἐνέργειαν ἐνοικεῖ, ἐνυπάρχει τι τὸ ὑλικόν, τὸ σωματικόν. Ὁ εἰσηγητῆς τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ὁ Diderot, ὅστις θεωρεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα συνδεδεμένα πρὸς τὰ σωματικά, τὴν δὲ ἐνότητα τῆς συνειδήσεως ἐξηγεῖ διὰ τῆς συνδέσεως καὶ ἐνώσεως τῶν δύο τούτων. Ὁ ψυχοφυσικὸς ὕλισμός ἔλαβε μεγάλην δύναμιν καὶ ἔκτασιν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα λόγῳ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐξελίξεως καὶ προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ὁ Moleschott καὶ ὁ Büch ner δίδουν τὴν κατεύθυνσιν ὅτι πνεῦμα καὶ ὕλη εἶναι συνοχὴ ἀχώριστος καὶ ἀδιάσπαστος, ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό· εἰς τὰ ψυχικὰ καὶ φυσιολογικὰ φαινόμενα δὲν ὑπάρχει οὐδεμία διαφορὰ. Ὁ Virchow καὶ ὁ Haeckel εὐρισκόμενοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου ὑποστηρίζουσιν ὅτι, ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς καὶ ὅλα τὰ ψυχικὰ ταύτης φαινόμενα στηρίζονται ἐπὶ φυσικῆς μάξης, ὕλης, καὶ ὅτι τὰ κύτταρα εἶναι ἡ βᾶσις πάσης ψυχικῆς ζωῆς.

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὕλιστικῶν θεωριῶν τίθεται ἡ τοῦ **Πλουραλισμοῦ**· κατ' αὐτὴν ἡ ψυχὴ εἶναι τι «real» πραγματικόν, ἐκ τῆς ἐπίδρασεως καὶ διατηρήσεως τῶν διαφόρων πραγματικῶν ὄντων, παράγει ἡ ψυχὴ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως· αἰσθημα, παριστάναι, συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι εἶναι δυνάμεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ψυχῆς, ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ real.

Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία προσεπάθει διὰ τῆς αὐτοπαρητηρησίας, ἐξετάσεως καὶ ἐρεῦνης νὰ ἀνακαλύψῃ τὰ διάφορα ψυχικὰ φαινόμενα, τὰς διαφορὰς αὐτῶν ἐκδηλώσεις καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, καὶ νὰ ὀρίσῃ τοὺς γενικοὺς νόμους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὑπάγονται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα· πρώτη δὲ αὕτη ἐξή-

τασε λεπτομερῶς τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως. Ἡ διαίρεσις τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ αἱ διαφορὰ αὐτῆς κατευθύνσεις, δύνανται νὰ ἐξετασθῶσι κατὰ πολλὰς ἀπόψεις· ἡ σπουδαιότερα ὁμῶς εἶναι ἐκεῖνη ἣτις ἔγινε κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὑπὸ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας καὶ ἣτις ἔθεσε τὰ ὄρια καὶ τὰς βᾶσεις ἐκάστης τούτων. Ἀναλόγως τῆς δράσεως καὶ ἐνεργείας διαιροῦνται αὐταὶ εἰς δύο κυρίας κατευθύνσεις· ἡ μὲν πρώτη ἀναλύει, συνθέτει καὶ παρατηρεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, περιγράφει δηλ. τὰ παρατηρηθέντα γνωρίσματα αὐτῶν, διὰ τοῦτο καὶ ὀνομάζεται **περιγραφικὴ ἐμπειρικὴ ψυχολογία**, ἡ δὲ ἄλλη ἐξηγεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, εὐρίσκει τὰς αἰτίας, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν λειτουργίαν τούτων καὶ ὀρίζει τοὺς νόμους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ταῦτα ὑπόκεινται· ἡ τοιαύτη κατεύθυνσις ὀνομάζεται **διασαφιστικὴ ἢ ἐπεξηγηματικὴ ἐμπειρικὴ ψυχολογία**.

Ἡ πρώτη θεωρία τῆς περιγραφικῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ περὶ τῶν διαφορῶν μερῶν τῆς ψυχῆς, ἣτις διαιρεῖ ταύτην εἰς διαφόρους δυνάμεις καὶ βαθμοὺς· κατ' αὐτὴν δύναται νὰ ἐπέλθῃ σύνδεσις καὶ ἔνωσις συναισθημάτων διαφόρου βαθμοῦ καὶ ἐντάσεως πρὸς ἄλληλα, οὐδέποτε ὁμῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐκ τοῦ συναισθήματος μετόβασις εἰς τὴν παράστασιν καὶ τὸ ἀντίθετον· ἡ θεωρία αὕτη χωρίζει τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, καὶ δὲν παραδέχεται οὐδεμίαν σχέσιν μεταξὺ τούτων· τὸ παριστάναι, συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι δὲν ἔχουν καμμίαν ἐπικοινωνίαν· ἕκαστον τούτων ἐργάζεται ἀνεξαρτήτως τοῦ ἄλλου.

Τὴν διαίρεσιν ταύτην ἀπαντῶμεν κατὰ πρῶτον εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πυθαγόρου, καὶ κατόπιν εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλάτωνος. Κατ' αὐτὸν αἱ τρεῖς τῆς ψυχῆς δυνάμεις εἶναι τὸ λογικόν, τὸ θυμοειδές, καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν· ὁ νοῦς, τὸ λογικόν εἶναι εἰς τὴν κεφαλὴν, ὁ θυμὸς εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τὸ στήθος, τὸ δὲ ἐπιθυμητικόν εἰς τὴν κοιλίαν. Πρῶτος ὁ Πλάτων διαιρεῖ τὴν ψυχὴν εἰς ἀνωτέρας καὶ κατω-

τέρας δυνάμεις. Ἡ πρώτη δύναμις, τὸ λογικόν, ὀφείλεται εἰς τὴν προϋπαρξίν της ὅταν ἦτο ἐκτὸς τοῦ σώματος, αἱ δύο ἄλλαι ὀρέξεις καὶ βουλήσεις συνδέονται πρὸς τὰ γήινα· τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν μόνον ὅταν ἐξετάσωμεν τὴν περὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς ἠθικῆς του θεωρίαν, διότι εἶναι ἀρρήκτως πρὸς ταύτας συνδεδεμένη. Εἰς τὴν περὶ ψυχῆς θεωρίαν του ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναγνωρίζει καὶ παραδέχεται τέσσαρας δυνάμεις τὸ θρεπτικόν, τὸ αἰσθητικόν καὶ κινητικόν, τὸ ὀρεκτικόν καὶ τὸ διανοητικόν· τὸ ὀρεκτικόν τὸ ὁποῖον ὑποδιαιρεῖται εἰς ἐπιθυμίαν, θυμὸν καὶ βούλησιν, καὶ τὸ κινητικόν ὑποτάσσονται εἰς μὲν τὸ αἰσθητικόν ὡς ὄρμη, ὡς κλίσις, εἰς δὲ τὸ διανοητικόν ὡς βούλησις· τὰ φυτὰ ἔχουν μόνον τὴν πρώτην δύναμιν, τὰ ζῶα τὰς δύο καὶ τὰς λοιπὰς ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς ψυχολογικῆς θεωρίας περὶ δυνάμεων, καὶ διὰ τῶν παρατηρήσεών του ἐπὶ τῆς μνήμης, ὀνειρῶν, αἰσθήσεων, ὀρμῶν, παθῶν κ.τ.λ. δίδει τὰς ἀρχὰς τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας. Ἡ διαίρεσις αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπέφερε τοῦτο τὸ καλὸν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ψυχολογίας, ὅτι ἐπέτυχε τὴν ἔνωσιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, καὶ ἀνεγνώρισεν ὅτι οὐδεμία δύναται νὰ δράσῃ μεμονομένως, ἢ μία ἔχει ἀνάγκην τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἄλλης, ἢ ἀνωτέρα βαθμὶς ἔχει ἀνάγκην τῆς κατωτέρας, καὶ οὕτω ἐτέθη ἡ πρώτη βᾶσις τῆς ἐνιαίας ψυχικῆς ζωῆς, ἐπῆλθεν ἡ ἔνωσις τῆς σκέψεως πρὸς τὰς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων, ἔνωσις σωματικῶν καὶ ψυχικῶν δυνάμεων· κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ ἐνότης ὅλων τῶν ψυχικῶν δυνάμεων γίνεται εἰς τὸ πνεῦμα, ὅπερ εἶνε ἡ βᾶσις τούτων, εἰς δὲ τὴν κορυφὴν τὸ ἡγεμονικόν, τὸ σκέπτεσθαι.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν **τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας** ἣτις εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεολογίας, παρατηρεῖται ἡ τάσις καὶ ἡ προσπάθεια τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐσωτερικῶν φαινομένων τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου· τοῦτο συνετέλεσε εἰς τὸ νὰ δοθῇ μία νέα κατεύθυνσις εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν, ἣτις δὲν ἐπεδόθη μόνον εἰς τὸ νὰ περιγρά-

ψῆ τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα ἀλλὰ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ καὶ τὴν ἐξέλιξιν τούτων· ἀφετηρία καὶ βᾶσις ταύτης εἶναι ἡ στενὴ συνοχὴ τῶν αἰσθημάτων καὶ τοῦ σκέπτεσθαι· μεταξὺ τῶν δύο τούτων εὐρίσκεται ἡ φαντασία, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶνε πολλάκις ἀσαφές, ὅπως καὶ τῶν αἰσθημάτων· τὰς δυνάμεις τοῦ γνωστικοῦ, διάνοιαν, λογικόν καὶ νοῦν, θεωρεῖ ὡς ψυχικὰς, τὸ σκέπτεσθαι εἶναι καθαρῶς ψυχικόν, ἔχει ὁμως ὡς βᾶσιν τὸ αἰσθημα καὶ τὴν ἀντίληψιν, καὶ μόνον διὰ τούτων δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν περὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς θεωρίαν, προσετέθησαν καὶ φυσιολογικαὶ παρατηρήσεις καὶ ἐξετάσεις καὶ κυρίως ἐξητάσθη ἡ σωματικὴ τοῦ ἀτόμου κατασκευὴ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ψυχικὴν του δύναμιν.

Ἡ περὶ τῶν δυνάμεων θεωρία τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας διαρκεῖ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος· κατεπολεμήθη δὲ καὶ κατέπεσεν ὑπὸ τοῦ Ἑρβάρτου, ὅστις ἀπέδειξεν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶνε μία, ἐνιαία, καὶ ὅτι αἱ δυνάμεις παριστάναι, συναισθῆναι καὶ βούλεσθαι εἶνε δυνάμεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος, τῆς ψυχῆς, ἔχουσι σχέσιν καὶ ἐπιδρώσιν ἢ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι καὶ ἐλεύθεροι, ἀλλ' ὑπόκεινται εἰς τοὺς γενικοὺς ψυχολογικοὺς νόμους καὶ ὅτι ἐξελίσσονται ὑπὸ ὀρισμένους ὄρους καὶ αἰτίας. Ἡ θεωρία αὕτη ἔδωκεν ἀφοριστὴν ἐξετάσεως, ἐρεῦνης καὶ ἐξηγήσεως τῶν νόμων καὶ τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα ἐξελίσσονται καὶ δρῶσιν καὶ τοιουτοτρόπως ἐδόθη ἡ κατεύθυνσις πρὸς τὴν **ἐπεξηγηματικὴν ἢ διασαφιστικὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν.**

Τὰς κατευθύνσεις τῆς ἐπεξηγηματικῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας ἣτις ἐρευνᾷ τὰς διαθέσεις τῆς ψυχικῆς ζωῆς συμφώνως πρὸς τὴν ἱστορικὴν τῶν ἐξέλιξιν, διαιροῦμεν ἀναλόγως τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καὶ προσπαθειῶν, αἵτινες κατεβλήθησαν καὶ τῶν μέσων ἅτινα διετέθησαν διὰ τὴν ἐξέτασιν καὶ ἐξήγησιν τῶν διαφόρων ψυχικῶν φαινομένων, εἰς δύο.

Ἡ πρώτη προσπαθεῖ νὰ ἐξετάσῃ τὴν κανονικότητα ἢ μὴ τῶν

ἀπλουστέρων ψυχικῶν φαινομένων τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως, αἰσθήματος. μνήμης, ὀρμῆς, ἐνστίκτου, παραστάσεως, καὶ ἐν γένει τῶν διαφόρων ψυχικῶν φαινομένων, τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς ἄλληλα, τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου, τοὺς νόμους καὶ τοὺς δεσμοὺς, οἱ ὅποιοι συνδέουν ταῦτα· ἡ ψυχολογία αὕτη ὀνομάζεται **ψυχολογία τοῦ συνειρμοῦ ἢ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων** διότι ἡ βάσις αὐτῆς θεωρεῖται ἡ σύνδεσις τῶν παραστάσεων ἐξ ἧς ἐξηγοῦνται κατόπιν ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα.

Ἡ δευτέρα στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἐξετάσεως καὶ συγκρίσεως τῶν διαφόρων ψυχικῶν φαινομένων, τῆς δυνάμεως, τῆς ὀμαλότητος ἢ μὴ τούτων, ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ διὰ πειραμάτων, ἐὰν ὅλα ὅσα ἡ ψυχολογία τοῦ συνειρμοῦ παραδέχεται εἶναι ἄληθῆ· ἡ ψυχολογία αὕτη ὀνομάζεται **συγκριτικὴ**· εἰς τὴν ἀνάπτυξίν της συνετέλεσαν καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι τοῦ 19ου αἰῶνος.

Τὰς πρώτας προσπαθείας τῆς ἐξηγήσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων καὶ κυρίως τὰς πρώτας περὶ μνήμης παρατηρήσεις, συναντῶμεν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ὕλοζωϊσμοῦ. Ὁ Πλάτων διακρίνει τὴν ἀνάμνησιν τῆς μνήμης· ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ ἀνάπλασις προηγουμένων ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων ἡ δὲ δευτέρα ἡ παθητικὴ διατήρησις τῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων παραχθειςῶν ἐντυπώσεων· ἡ ἀνάμνησις εἶναι δύναμις ἀνωτέρα· ἡ μνήμη εἶνε διάφορος ἀναλόγως τῶν διαφορῶν ἀτόμων.

Λεπτομερέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον ἀναπτύσσει τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης, τῶν ὄνειρων, τοῦ συνειρμοῦ καὶ τῆς ἀναπλάσεως ὁ Ἀριστοτέλης· εἰς τὰ βιβλία του περὶ ψυχῆς εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετάζει τὰς βασικὰς διαθέσεις καὶ καταστάσεις τῆς ψυχῆς, λέγει ὅτι ἡ μνήμη βασίζεται ἐπὶ ψυχοφυσικῆς ἐνεργείας, ἐνῶ τὸ ἀναμιμνήσκεισθαι σχηματίζεται ἐκ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων ἄνευ σωματικῆς ἐπίδρασεως· αἱ ἐσωτερικαὶ, ψυχικαὶ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι παράγονται ἐκ σειρᾶς αἰσθημάτων καὶ ἀντιλήψεων προκαλοῦσι τὴν ἀντίστοιχον μη-

μονικὴν εἰκόνα· ἡ βάσις τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων κεῖται εἴτε εἰς τὴν ὁμοιότητα, εἴτε εἰς τὴν ἀντίθεσιν, εἴτε εἰς τὴν διαδοχὴν (ἄφ' ὁμοίου ἢ ἐναντίου ἢ τοῦ σύνεγγυς).

Οἱ νόμοι οὗτοι δὲν ἰσχύουσι μόνον διὰ τὰς ἀπλὰς ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς συνθέτους καὶ διὰ σειρᾶς παραστάσεων· ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀναπλάττῃ τὰς διὰ τῶν αἰσθήσεων σχηματισθείσας παραστάσεις τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ αἵματος· εἰς τὰς θεωρίας ταύτας τοῦ Ἀριστοτέλους παρατηροῦμεν τὰ πρῶτα ἴχνη τῶν σχέσεων φυσιολογίας καὶ ψυχολογίας, καὶ τὴν παραδοχὴν τῆς ἀλληλεπίδρασεως τούτων· ἐπίσης εὐρίσκομεν τὰς ἀρχὰς ἐνὸς γενικοῦ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων, καὶ κυρίως ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τοιούτων, αἵτινες γεννῶνται ἐξ ἀντιλήψεων καὶ αἰσθημάτων· ἐκάστη ἰσχυροτέρα κίνησις καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἰσχυροτέρα παράστασις ἀπωθεῖ καὶ ἐκτοπίζει τὴν ἀσθενεστέραν, πολλὰ αἰσθήματα τῆς αὐτῆς αἰσθήσεως δὲν δύνανται νὰ ὑπάρξουν συγχρόνως ἀπὸ ἑαυτῶν, διότι συγχωνεύονται ἐνῶ αἰσθήματα διαφόρων αἰσθήσεων συνδέονται· ἡ συγχώνεσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τούτου, ὅτι ἡ ψυχὴ εἰς ἐκάστην κίνησιν εὐκολώτερον δύναται νὰ αἰσθανθῇ τὸ ὅμοιον τοῦ διαφόρου, διότι ἕκαστον εἶδος αἰσθήματος προϋποθέτει διὰ τὸ κεντρικὸν ὄργανον, τὸν ἐγκέφαλον, ὠρισμένον εἶδος κινήσεως. Αἱ θεωρίαι αὗται τοῦ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων ἐξηκολούθησαν καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα· ἄλλοτε μὲν μετὰ ζήλου καὶ διαφέροντος ἐξεταζόμεναι, ἄλλοτε ἀπλῶς ἀναφερόμεναι εἰς τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ θρησκευτικὰ.

Τὸ διαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου προσεῖλκυσε κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἡ ψυχολογία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων Thomas Hobbes, Hume καὶ κυρίως τοῦ John Locke ἡ καλουμένη **σensualιστικὴ ψυχολογία**. Ὁ Locke εἰς τὸ βιβλίον του «ἐρευνητικῆς ἀνθρωπίνης διανοίας» ἐξήρησε τὰ πάντα ἐκ τῆς ἐπίδρασεως τῶν αἰσθήσεων. Ὁ συνειρμὸς τῶν ἰδεῶν καὶ ὁ συνειρμὸς τῶν παραστάσεων ἀποτελοῦσι τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς· αὗται ὅμως σχηματίζονται τῇ βοηθείᾳ τῶν αἰσθήσεων. Κατὰ τὸν Locke αἱ παραστάσεις συνδεόμεναι

ἀποτελοῦσι τὰς ἐννοίας, τὰς κρίσεις, τὰς σκέψεις· τὸ σκέπτεσθαι, τὸ διανοεῖσθαι ἔχει βάσιν τὰς παραστάσεις· ἡ μηχανικὴ τῶν παραστάσεων κίνησις εἶναι τὸ πᾶν. Ὁ Hume εἰς τὸ βιβλίον του «πραγματεία περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως» ἀριθμεῖ τρεῖς παράγοντας ἐπὶ τῶν ὁποίων δύναται νὰ στηριχθῆ καὶ νὰ προκύψῃ ὁ συνειρμός. 1) Ὁμοιότης, 2) ἄμεσος τοπικὴ καὶ χρονικὴ συνοχὴ καὶ συνάφεια, 3) αἰτία καὶ ἐπίδρασις· ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν ἀπλῶν παραστάσεων σχηματίζονται αἱ σύνθετοι, αἱ κρίσεις, αἱ ἐννοιαί· ἡ σύνδεσις καὶ ἡ ἐνότης τῆς συνειδήσεως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐνότητος τῶν παραστάσεων, καὶ ἐκ τῆς ἐνιαίας συνειδήσεως, τὸ πρόβλημα τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ θεωρητικοῦ κόσμου.

Ὁ κυρίως ὅμως ἰδρυτῆς καὶ ἐρευνητῆς τοῦ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων εἶναι ὁ Ἑρβάρτος· κατ' αὐτὸν ἡ ψυχὴ, ἡ ἐνιαία αὕτη οὐσία εἶναι τι ἀπλοῦν καὶ ἀδιαίρετον ὄν τοῦ ὁποίου κυρία δύναμις εἶναι ἡ παράστασις. Ὅταν αἱ παραστάσεις εἶναι ὅμοιαι ἢ διάφοροι, τότε ἢ συγχωνεύονται ἢ ἐνοῦνται εἰς μίαν ὀλικὴν παράστασιν, εἶναι ἀντίθετοι, τότε ἐμποδίζουσιν ἢ ἐπισκοτίζουσιν ἢ μία τὴν ἄλλην ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀντιθέσεως. Ἡ μηχανικὴ τῶν παραστάσεων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς παρακολύσεως καὶ τῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν ἔχουν ὅταν εὐρίσκωνται εἰς τὴν συνείδησιν· αἱ παραστάσεις θεωροῦνται δυνάμεις ὅπως αἱ φυσικαί, κωλύουσαι ἢ βοηθοῦσαι ἀλλήλας. Διὰ τῆς στατιστικῆς τῶν παραστάσεων ζητεῖ ἡ μαθηματικὴ τοῦ Ἑρβάρτου ψυχολογία, καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ τρωτὸν τοῦ ὅλου ψυχολογικοῦ του συστήματος καὶ διὰ τοῦτο κατέπεσε, τὴν τελευταίαν καὶ βασικὴν κατάστασιν νὰ ὀρίσῃ κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ παραστάσεις δύνανται νὰ διατηρῶνται καὶ νὰ παραμένωσιν εἰς τὴν συνείδησιν.

Ἡ μηχανικὴ τῶν παραστάσεων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς δυνάμεως τῶν κατὰ τὸν ροῦν τῶν ἐν τῇ συνείδησει· ἡ στατιστικὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς συγχρόνου ὑπάρξεως ἐν τῇ συνείδησει δύο

παραστάσεων τῆς αὐτῆς δυνάμεως καὶ ἐντάσεως, καὶ ἐπὶ τῆς συγχρόνου ἀντιθέσεως παραστάσεων τῆς αὐτῆς ἐντάσεως ὁπότε αὗται ἀντιδρῶσι πρὸς ἀλλήλας, χωρὶς ἢ μία νὰ ἐπισκοτίζῃ τὴν ἄλλην· ἐὰν ὅμως ἢ μία εἶνε ἰσχυροτέρα, νικᾷ ἢ κωλύει τὴν ἀσθενεστέραν, καὶ ἀπωθεῖ ταύτην πέραν τοῦ ὀρίου ἢ τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν σημερινὴν τῆς ψυχολογίας θεωρίαν, ἢ ὠθεῖ ταύτην ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν πιστὴν τοῦ Ἑρβάρτου ἔκφρασιν.

Ἡ ψυχολογικὴ τοῦ Ἑρβάρτου θεωρία ἐξηκολούθει νὰ ἰσχύῃ ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας, ἔσχε πολλοὺς ὁπαδοὺς καὶ θαυμαστάς, οἵτινες διέδωσαν ταύτην οὐ μόνον εἰς τὴν Γερμανίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην· ἡ ἰσχὺς της καὶ ἡ ἀξία της ἤρχισε νὰ ἐλαττοῦται καὶ βαθμιαίως νὰ ἐξασθενῆ, ἀφ' ὅτου κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος, ἀνεπτύχθη καὶ προώδευσεν ἡ **συγκριτικὴ ψυχολογία**.

Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν **συγκριτικὴ ψυχολογία** ἐννοοῦμεν ὅλας ἐκείνας τὰς κατευθύνσεις, αἵτινες ἐξέρχονται τῶν ὀρίων τῆς ἐξετάσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας, καὶ στηρίζονται εἴτε ἐπὶ τῆς συγκρίσεως πολλῶν ἀτόμων πρὸς ἀλλήλα, λαῶν, καὶ ἐθνῶν, ἐμψύχων ὄντων, ζώων κτλ. εἴτε ἐπὶ πειραμάτων διὰ νὰ δυνηθῶσιν ἐκ τῆς συγκρίσεως νὰ καταλήξωσιν εἰς ὀρισμένα ψυχολογικὰ συμπεράσματα· εἰς αὐτὴν ἀνήκουν ἡ ψυχολογία τῶν Ἑθνῶν ἢ τῶν λαῶν, ἡ ψυχολογία τῶν ζώων, ἡ ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ἡ ψυχοπαθολογία, ἡ ψυχοφυσικὴ ἢ φυσιολογικὴ ψυχολογία, ἡ πειραματικὴ, ἡ ἐφηρμοσμένη ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, ἡ ψυχανάλυσις καὶ λοιπαί. Ὡς ἰδρυταὶ τῆς ψυχολογίας τῶν Ἑθνῶν θεωροῦνται κυρίως ὁ Steinthal καὶ ὁ Lazarus οἵτινες ἀπὸ τοῦ ἔτους 1860 ἐξέδιδον τὸ περιοδικὸν ψυχολογία τῶν Ἑθνῶν· τὴν κυριωτέραν ὅμως ὠθησιν ἔδωσαν οἱ Ἄγγλοι καὶ εἰς τὴν ἐμπειρικὴν τούτων ψυχολογίαν ἔλαβε κατὰ πρῶτην φορὰν θέσιν καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἐθνολογικὴ ἐ-

ξέτασις. Αί ἔρευναί τοῦ Lubbock καὶ Tylor περὶ τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ, προπαρεσκεύασαν τὸ ἔδαφος τῆς ψυχολογίας ταύτης· ὁ μέγας φιλόσοφος καὶ παιδαγωγὸς Spencer στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ιδέας τῆς ἐξέλιξεως ἀνέπτυξε πολλὰς περὶ ψυχολογίας τῶν Ἐθνῶν θεωρίας.

Ταύτην ὁμως ἐσυστηματοποίησεν ὁ μέγας φιλόσοφος καὶ περιφημὸς ψυχολόγος Wilhelm Wundt ὅστις πρῶτος ἔθεσε τὰ ὅρια μεταξὺ ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐξετάσεως, καὶ ὥρισεν ὡς ἀποκλειστικὸν πεδίου ἐρεῦνης τῆς ψυχολογίας τῶν Ἐθνῶν τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς, τὴν Μυθολογίαν καὶ τὰς μυθολογικὰς τῶν Ἐθνῶν παραστάσεις καὶ ιδέας, τὴν Θρησκείαν καὶ τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τὰ ὁποῖα ἴσχυσαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ πολιτικὴ τῶν ἐξέλιξις. Ἡ περὶ τῶν ζῴων θεωρία τοῦ Descartes, ὅτι τὰ ζῷα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ αὐτόματα καὶ ὅτι δὲν δεικνύουν ψυχικὰς δυνάμεις, κατεπολεμήθη καὶ κατενικήθη τελείως κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν. Πρῶτος ὁ Condillac ἀνεγνώρισεν εἰς τὰ ζῷα ψυχικὰ φαινόμενα ὁμοιάζοντα κατὰ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῶν πρὸς τὰ τῶν ἀνθρώπων· τινὲς τῶν προδιαθέσεων καὶ καὶ τῶν ὁρμῶν τῶν ζῴων καὶ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν εἰδικὴν διαφορὰν, μόνον κατὰ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν πείραν διαφέρουσιν. Τὰς θεωρίας ταύτας ἐξήτασαν λεπτομερέστερον αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι αἵτινες ἀπέδειξαν ὅτι πολλαὶ ιδιότητες τῶν ζῴων μεταδίδονται κληρονομικῶς εἰς τοὺς ἐπιγόνους, καὶ ὅτι ταῦτα παρουσιάζουσι καὶ ψυχικὰς δυνάμεις μνήμης, ἀναπλάσεως κτλ. ἐπὶ τούτων στηριζομένη ἡ ψυχολογία κατέταξε τὰ ζῷα εἰς διαφόρους τάξεις ἀναπτύξεως καὶ νοήσεως.

Ἄλλος κλάδος τῆς συγκριτικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ ἐξέτασις καὶ ὁ ἀκριβὴς ὁρισμὸς **τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν**. Παρατηρήσεις καὶ ἐξετάσεις τούτων συναντῶμεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ κατὰ τὸν

Μεσαίωνα· ἡ κυρία ὁμως ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ συστηματικὴ ἐξέτασις ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ διαρκεῖ μέχρι σήμερον· ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀξία τῆς ἀνακαλύψεως τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, εἴτε ἀτόμων, εἴτε ὁμάδος ἀτόμων, λαῶν, ἐθνῶν εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ἀναγκαία διότι ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ἡ παιδαγωγικὴ καὶ μόνον ἐπὶ τῶν πορισμάτων ταύτης θὰ κατορθώσωμεν νὰ ἔχωμεν ὀρθὴν καὶ σκόπιμον ἀγωγὴν καὶ κατάλληλον μέθοδον, διὰ τοῦτο ὅλοι οἱ παιδαγωγοὶ καὶ ψυχολόγοι καταγίνονται σήμερον μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο **τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν**.

Πρῶτος ὁ Herder καὶ κατόπιν Ploucket Lambert ὑπεστήριξαν ὅτι μόνον ἡ ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν καὶ ὄχι **ἡ γενικὴ** εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία δύναται νὰ ἐπιφέρει ἀποτελέσματα εἰς τὴν ἀγωγὴν· ἡ γενικὴ ψυχολογία ὑποδεικνύει γενικοὺς νόμους οἱ ὁποῖοι δὲν δύνανται νὰ ἰσχύουν δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Lay καὶ κυρίως ὁ Stern κατώρθωσαν νὰ ἐπιφέρωσιν τὴν σύνδεσιν τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν πρὸς τὴν πρακτικὴν ταύτης ἐφαρμογὴν καὶ νὰ εἰσαγάγωσι ταύτην εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ὡς ἀναπόσπαστον καὶ ἀπαραίτητον αὐτῆς πεδίου ἐρεῦνης καὶ ἐξετάσεως. Κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Stern, τότε μόνον ἐπιτυγχάνει θετικὰ ἀποτελέσματα ἡ ψυχολογία, ὅταν ἐφαρμόζη τὴν ἀναλύουσαν καὶ ἀπομονοῦσαν παρατήρησιν καὶ ἐξέτασιν τῶν διαφορῶν ψυχικῶν φαινομένων ἑνὸς ἀτόμου καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως τούτου. Περὶ τῆς κατευθύνσεως ταύτης δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀκόμα θετικὰ καὶ ὀριστικὰ ἀποτελέσματα διότι εὐρίσκεται ὑπὸ ἐξέλιξιν· διάφοροι δὲ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν καὶ τὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ μεγάλη καὶ ταχεῖα πρόοδος καὶ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ἀφ' ἑνὸς, καὶ ἡ εἰς ἐπιστήμην ἐξύψωσις τῆς φυσιολογίας ἀφ' ἑτέρου, ἐπέδρασαν ὡς ἦτο ἐπόμενο καὶ ἐπὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς ψυχολογίας. Ὅχι μόνον αἱ σκέψεις καὶ ιδέαι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐκυ-

ριάρχησαν τῶν μέθοι τοῦδε ψυχολογικῶν τοιούτων, ἀλλὰ καὶ τὰ μέσα καὶ αἱ μέθοδοι τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἐφηρμόσθησαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐξετάσεως τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων καὶ φαινομένων. Ἡ ψυχολογία συνεδέθη μὲ τὴν φυσικὴν. Αἱ φυσικαὶ μέθοδοι αἰτίνας ἐζήτουν νὰ ἀνακαλύψουν τὴν κανονικότητα τῶν νόμων τῆς φύσεως ἐφηρμόσθησαν καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ κυρίως εἰς τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέσιν μὲ τὰ σωματικὰ καὶ ἐκδηλοῦνται διὰ τοῦ σώματος. Αἱ πρόοδοι τῆς φυσιολογίας καὶ ἡ βαθυτέρα ἐξέτασις καὶ συστηματοποίησις τοῦ κεντρικοῦ ὄργανου, τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ τῶν αἰσθήσεων, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἐλέγχωνται καὶ ἐξετάζονται αἱ σχέσεις καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν σωματικῶν φαινομένων.

Ἐκ τῆς προσπαθείας ταύτης προέκυψεν ἡ **ψυχοφυσικὴ ἢ φυσιολογικὴ ψυχολογία** καὶ ἐκ ταύτης ἡ σημερινὴ Πειραματικὴ. Ὁ μέγας φυσιολόγος Ernst Weber ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ὅπως δυνάμεθα νὰ δοκιμάσωμεν τὰ ὄργανα τῆς φυσικῆς καὶ χημείας διὰ τῶν ὁποίων ἐργαζόμεθα, οὕτω δυνάμεθα νὰ δοκιμάσωμεν καὶ τὰ διὰ τὸ αἰσθημα λειτουργοῦντα ὄργανα τοῦ σώματος. Μετὰ τὴν δοκιμὴν τῶν αἰσθήσεων, ἀκοῆς, καὶ ἀφῆς, ἐγένεν ἡ ἐρευνα τῆς διαφορᾶς καὶ τῆς ὀξύτητος τῆς ἀντιλήψεως, τῆς προσοχῆς, τῶν συγχρόνως ἢ διαδοχικῶς ἐρχομένων παραστάσεων καὶ ἀντιλήψεων καὶ τῆς δυνάμεως τῆς μνήμης διὰ τῆς μεταβολῆς τοῦ χρονικοῦ διαστήματος τῶν ἐπιδρώντων ἐρεθισμῶν. Ὁ διάδοχος τοῦ Weber, Fechner συνήνωσε τὴν φυσιολογίαν τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν θεωρίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πρὸς τὰ προβλήματα τῆς ψυχολογίας καὶ ἵδρυσεν τὴν καλουμένην **ψυχοφυσικὴν** διὰ τῆς ὁποίας προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ τὰς σχέσεις τῆς ἐξαρτήσεως μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς. Ὡς βάσις τοῦ βιβλίου του «Zendavesta» ἐκδοθὲν τῷ 1851 ἐχρησίμευσεν ἡ θεωρία ὅτι σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι δύο τρόποι φαινομένων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κυρίας οὐσίας· προσεπάθησε νὰ ἀνακαλύψῃ τὰς λειτουργίας τῶν δύο τούτων φαινομένων καὶ νὰ ἀποδείξῃ τὰς σχέσεις τῶν

δυνάμεων τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας, πρὸς τὴν ἀνόλογον μεταβολὴν τῶν σωματικῶν δυνάμεων. Ἐπειδὴ λέγει οὗτος τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰ ψυχικὰ, τὰ μὲν προκαλοῦσι τὰ δὲ, διὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εὗρωμεν τὴν σχέσιν τῶν φαινομένων τούτων καὶ νὰ κανονίσωμεν τὴν ἐπίδρασιν καὶ τὰ ὄρια τῆς ἀλληλοβοηθείας των. Αἱ ψυχολογικαὶ αὗται προσπάθειαι τῶν δύο τούτων φυσιολόγων καὶ ψυχολόγων εἶχον ὡς συνέπειαν τοὺς γνωστοὺς νόμους τοῦ Weber ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται αἱ σχέσεις **τοῦ ἐρεθισμοῦ πρὸς τὸ αἶσθημα**. Ἐκτὸς τούτων ἡ ψυχοφυσικὴ ἐξήτασε τὸν ροῦν τῶν παραστάσεων, τὰς σχέσεις τῆς σαφηνείας δύο συγχρόνως περιεχομένων τῆς συνειδήσεως, τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης κτλ.

Τὰ διάφορα ρεύματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αἱ περὶ τῶν αἰσθημάτων θεωρίαι τῆς φυσιολογίας καὶ αἱ ψυχοφυσικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Fechner, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ προκύψῃ ἡ διὰ πειραμάτων ἐξέτασις καὶ ἀποδείξις τῆς ὁρθότητος τῶν διαφορῶν θεωριῶν καὶ ἐπιστημονικῶν διαφορῶν· τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβεν ἡ **πειραματικὴ ψυχολογία** τῆς ὁποίας ὁ ἴδρυτής Wilhelm Wundt δὲν ἐξήτασε τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐπιθυμιῶν καὶ αἰσθημάτων, ἀντιλήψεων καὶ παραστάσεων τῇ βοηθείᾳ μεταφυσικῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς μεθόδου τοῦ πειράματος τὸ ὁποῖον εἰσήχθη πλέον ὀριστικῶς ὡς μέσον ἐξετάσεως καὶ ἀναλύσεως τῶν διαφορῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τὰ φυσικὰ· οὕτω ἡ ψυχολογία ἠλευθερώθη πάσης μεταφυσικῆς ἀρχῆς καὶ θεωρίας. Ὁ Wundt καὶ οἱ ὄπαδοί του ἐφήρμοσαν τὰ πειράματά των ἐπὶ τοῦ αἰσθήματος καὶ τῶν ἀντιλήψεων, τῆς ἐρεῦνης τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, τῶν σχέσεων τῶν ἀνωτέρων ψυχικῶν φαινομένων πρὸς τὰ σωματικὰ καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς μετρήσεως ὅλων τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἡ ὠφέλεια ἡ ὁποία προέκυψεν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων πειραματικῶς εἶναι, ὅτι ὁ ψυχολόγος δὲν περιμένει νὰ ἐμφανισθῇ τὸ ψυχικὸν φαινόμενον διὰ νὰ τὸ ἐξετά-

ση, παρὰ ὑπὸ ὠρισμένας συνθήκας καὶ ὄρους τὸ προκαλεῖ. Διὰ τοῦ πειράματος γίνεται δυνατὸν ὄχι μόνον ὠρισμένα μέρη ἑνὸς φαινομένου νὰ ἀπομονώσωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν αἰτίαν ἢ ὁποῖα προκαλεῖ τὸ ψυχικὸν φαινόμενον.

**Ἡ παιδικὴ ψυχολογία** ἢ ἄλλως λεγομένη **παιδολογία**, τῆς ὁποίας αἱ πρόοδοι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἶναι καταπληκτικαὶ καὶ τοῦτο διότι εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν παιδαγωγικὴν καὶ τὴν ἀγωγὴν, εἶναι ἕνας κλάδος τῆς **γενικῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας**· ἂν καὶ ἐξετάζη τὴν ἐξέλιξιν τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν φαινομένων τοῦ μικροῦ παιδίου, ἂν καὶ ἐρευνᾷ ἕνα ψυχικὸν κόσμον τελείως διάφορον τῶν ἐνηλίκων, ἐν τούτοις περιλαμβάνεται καὶ αὕτη εἰς τὸ πλαίσιον τῆς γενικῆς ψυχολογίας διότι αἱ ὁδοὶ καὶ αἱ μορφαὶ τῆς παιδικῆς ἐξελίξεως, δύνανται νὰ ἐννοηθῶσι μόνον ἐκ τῶν γενικῶν λειτουργικῶν καὶ γενικῶν ψυχολογικῶν νόμων. Αὕτη συνδεθεῖσα μετὰ τῆς πειραματικῆς ὡς πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῶν διαφόρων φαινομένων τῆς παιδικῆς ψυχῆς, ἤνοιξεν ἐν εὐρῷ πεδίον δράσεως καὶ ἐρεῦνης εἰς τὴν σημερινὴν ψυχολογίαν καὶ παιδαγωγικὴν.

Ἡ **σημερινὴ** πρόοδος καὶ ἐξέλιξις ἐφαρμόζει δύο εἰδῶν ὄργανα καὶ μέσα διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν σχέσεων τῶν τε ψυχικῶν καὶ σωματικῶν φαινομένων. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν κατατάσσουν ὠρισμένας ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ὑπὸ ὠρισμένας σχέσεις καὶ προϋποθέσεις εἰς τὴν συνείδησιν, ἀλλὰ δὲ σκοπὸν ἔχουν νὰ ἀποδείξουν τὰς σωματικὰς ἐκείνας ἐπιδράσεις αἱ ὁποῖαι παρακολουθοῦνται ὑπὸ ψυχικῶν καταστάσεων π. χ. προσοχῆς, ἀψιθυμιῶν, ἐνεργείας βουλήσεως κτλ. Ὁ σημερινὸς ψυχολόγος ἔχει καθῆκον ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ παρακολουθῇ τὰ διάφορα ψυχικὰ φαινόμενα διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ ἑτεροπαρατηρησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν καθαρῶς τεχνικῶν μέσων, τῶν πειραμάτων. Παρ' ὅλας ὁμως τὰς προσπαθείας καὶ τὰ μέσα τὰ ὁποῖα διαθέτει ἡ ψυχολογία δὲν κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν πλανῶν καὶ τῶν σφαλμάτων κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, διότι ὅτε μὲν αὐτὰ τῶντα τὰ

ὄργανα, ὅτε δὲ αἱ παρατηρήσεις, ὅτε δὲ τὰ ἐσπευσμένα συμπεράσματα, ὀδηγοῦν ἐσφαλμένως τοὺς πειραματίζοντας: Τὸ λεπτομερέστερον καὶ ἀσφαλέστερον πειραματικῶς ἐξετασθὲν μέρος τῆς ψυχολογίας εἶναι τὸ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων· αἱ ἐρευνᾶν βεβαίως αὗται ἔχουν σχέσιν καὶ πρὸς τὴν φυσιολογίαν· ἀλλὰ διὰ τοὺς φυσιολόγους τὰ παρατηρούμενα φαινόμενα εἶναι μόνον μέσα διὰ νὰ ἐξηγήσουν τὰς λειτουργίας τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου. Διὰ τὸν ψυχολόγον ὁμως ἔχει ἀξίαν ἡ περιγραφή τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας ἢ ὁποῖα προκαλεῖται διὰ τοῦ φαινομένου τῶν αἰσθήσεων. Προόδους πολλὰς ἔχει κάμει ἐπίσης ἡ ψυχολογία τῆς ἀναγνώσεως, τῆς ὠδικῆς, τῆς ἰχνογραφίας, τῆς μνήμης καὶ ἐν γένει ὅλων τῶν ἰδιαιτέρων κλίσεων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐὰν τώρα θελήσωμεν τὰς νεωτέρας ταύτας τῆς ψυχολογίας κατευθύνσεις νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ζωὴν, θὰ ἴδωμεν ὅτι αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος ὄχι μόνον εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὸ θεμέλιον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Νομικὴν καὶ κυρίως εἰς τὰ δικαστήρια ὅπου πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἡ θεωρία τῆς βουλήσεως, αἱ καταθέσεις καὶ αἱ ὁμολογίαι τῶν μαρτύρων, εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ἰατρικὴν, εἰς τὴν παθολογίαν καὶ ἐν γένει εἰς ὅλας τὰς πρὸς τὴν ζωὴν σχετιζομένας ἐπιστήμας. Πρακτικὸν ἀποτέλεσμα τῆς σημερινῆς ψυχολογίας εἶναι καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν Test, τοῦ μέσου δηλ. διὰ τοῦ ὁποίου δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν τὴν πνευματικὴν δύναμιν καὶ ἰδιοφυῖαν ἑνὸς ἀτόμου καθ' ὠρισμένην κατεύθυνσιν· διὰ τούτων δοκιμάζομεν ἐπίσης τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν, τὴν περιγραφὴν τῶν ἐντυπώσεων τῶν αἰσθήσεων, τῆς μνήμης, φαντασίας καὶ τῶν διαφορῶν τῶν συναισθημάτων.

Ἡ ἀξία ταύτης εἶνε πολὺ μεγάλη διότι βοηθεῖ ὄχι μόνον τὴν Παιδαγωγικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχιατρίαν καὶ τὴν Ἐθνολογίαν, διότι δύναται τις νὰ ἐξετάσῃ τὰς τυπικὰς διαφορὰς τῶν ἀνθρώπων, τῶν Φυλῶν, τῶν Ἐθνῶν.



Η ΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

Ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων, τῶν ζωτικωτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν δυσκολωτέρων προβλημάτων τῆς συστηματικῆς παιδαγωγικῆς εἶναι ἡ **Τελεολογία**, ἡ θέσις δηλ. τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τούτου ἔχει ἀνάγκην βαδυστάτης ἐξετάσεως καὶ συστηματικῆς ἐρεῦνης, διότι ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς τῆς μορφώσεως κατευθύνσεως καὶ ἐκ τοῦ ἐπιτυχοῦς ἢ μὴ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον καὶ ἡ πρόοδος μιᾶς Φυλῆς, ἐνὸς Ἔθνους, ἐνὸς Κράτους, μιᾶς Κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει.

Πολὺν δικαίως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς «τὴν Πολιτείαν του» ὅτι «ἡ κυρία φροντις παντὸς πολιτικοῦ καὶ νομοθέτου εἶναι ἡ ὀρθὴ μόρφωσις τῆς μελλούσης γενεᾶς καὶ ἡ παράλειψις ταύτης ἀποβαίνει εἰς βᾶρος τοῦ Κράτους.» Εἰς ἐκείνον ὅστις θὰ ἀναλάβῃ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν μικρῶν, λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ἃς παρουσιάζει αὐτῇ, θὰ γεννηθῇ τὸ συναίσθημα ἐάν θὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀνταποκριθῇ πλήρως εἰς τὸν προορισμὸν του, ἐάν θὰ δυνηθῇ νὰ κατανικήσῃ τὸ πλῆθος τῶν δυσκολιῶν καὶ τῶν ἐμποδίων, ἐάν θὰ εἶναι ὁ παιδαγωγὸς εἰς τὸ ὕψος του, ἐάν τὸν ἀντικειμενικὸν, τὸν φυσικὸν καὶ πραγματικὸν κόσμον θὰ δυνηθῇ νὰ μεταβάλλῃ εἰς κόσμον ἰδεῶν, κόσμον ἄφθαρτον καὶ αἰώνιον. Ὅταν θὰ παρατηρήσῃ καὶ ἐξετάσῃ καλῶς τὰς μέχρι τοῦδε καταβληθείσας προσπα-

θείας ἐπιστημονικᾶς καὶ πρακτικᾶς, θεωρητικᾶς καὶ ἐμπειρικᾶς, τότε θὰ ἐννοήσῃ ἀμέσως τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν σοβαρότητα τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἐργασίας τὴν ὁποίαν ἔχει ἀναλάβει νὰ διεκπεραιώσῃ.

Ἐὰν ρίψῃ ἐν βλέμμα εἰς τὴν σημερινὴν παιδαγωγικὴν καὶ ψυχολογικὴν κίνησιν, εἰς τὸ πλῆθος τῶν ὀργάνων τὰ ὁποῖα ἡ σημερινὴ ἐφηρμοσμένη Παιδαγωγικὴ καὶ Ψυχολογία λόγῳ τῆς ἐξελίξεώς των κατέστησαν ἀπαραίτητα, θὰ ἐκπλαγῇ καὶ θὰ τρομάξῃ ἴσως. Ὅσον ὁ πολιτισμὸς προοδεύει, ὅσον ἡ ζωὴ λόγῳ τῆς προόδου γίνεται πολυπλοκωτέρα, τόσον καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς γίνεται ζωτικώτερον καὶ δυσκολώτερον, διότι ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπ' αὐτῶν πρέπει νὰ ἰδρῦσῃ τὰ θεμέλιά της καὶ νὰ ἐποικοδομήσῃ. Νέα πολιτικὰ ρεύματα, κοινωνιολογικά, ἠθικά, καὶ λοιπὰ ἐμφανίζονται κατὰ καιροὺς, ἐπιδροῦν ἐπὶ τῆς κοινωνίας καὶ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ μεταβάλλουν ἄλλα συστήματα ἢ τὰ ἀνατρέπον ἄρδην· εἰς αὐτὴν ὅμως τὴν κοινωνικὴν μεταβολὴν, εἰς αὐτὴν τὴν κίνησιν τῆς ἀνθρωπότητος θὰ λάβῃ μέρος καὶ ἡ γενεὰ τὴν ὁποίαν θὰ μορφώσωμεν. Πρέπει λοιπὸν **νὰ διαπαιδαγωγηθῇ** τοιοῦτοτρόπως ὥστε νὰ δύναται νὰ παλαίσῃ καὶ νὰ ἀγωνισθῇ ἐναντίον τῶν ἀντιμαχομένων καὶ ἀντιπάλων τούτων ρευμάτων. Πρέπει νὰ δοθῇ εἰς αὐτὴν ἡ **ἀπαιτούμενη δύναμις πρὸς ἐργασίαν καὶ παραγωγὴν** διότι μόνον ὁ λαὸς ἐκεῖνος θὰ εἶναι ἰκανὸς νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ προοδεύῃ εἰς τὸν μέγαν ἀγῶνα τῶν λαῶν, ὁ ὁποῖος ἔχει μέσα του τὴν δύναμιν πρὸς παραγωγὴν. Πολὺ δὲ ὀρθὴ εἶναι μία φιλοσοφικὴ θεωρία ἡ ὁποία λέγει ὅτι «ὅσα μεγαλυτέραν ἐνεργὸν δύναμιν δεικνύει εἰς λαὸς, τόσῳ ἀνέρχεται ὑψηλότερον, τόσῳ μεγαλύτερον μέρος θὰ λάβῃ εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος».

Τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς λοιπὸν δὲν εἶναι οὔτε τυχαῖον, οὔτε εὐκολον, ὅπως παρὰ πολλῶν θεωρεῖται, παρὰ δύσκολον καὶ χρήζει ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς μεγάλης.

Ὁ Κάντιος λέγει «δύο ἀνακαλύψεις τῆς ἀνθρωπότητος δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς δυσκολώταται, ἡ τέχνη τοῦ διοικεῖν καὶ ἡ τέχνη τοῦ παιδαγωγεῖν.» Ὅτι δὲ εἶναι πραγματικῶς δύσκολον ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς παιδαγωγικῆς, αἵτινες ἀναφέρουσιν ὅλους ἐκείνους τοὺς μεγάλους ἀνδρας καὶ σοφοὺς οἱ ὁποῖοι κατέγιναν μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο, καὶ τὰς προσπαθείας τὰς ὁποίας κατέβαλον πρὸς λύσιν τοῦ ἀκανθώδους προβλήματος τῆς ἀγωγῆς.

Διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ κατανοήσωμεν ἀκόμα καλύτερον τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως, τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας, τὰς ὁποίας κατέβαλεν ἡ ἀνθρωπότης διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ λύσῃ τὸ δύσλυτον τοῦτο πρόβλημα, πρέπει νὰ ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὴν ἱστορικὴν τῆς παιδαγωγικῆς ἐξέλιξιν· ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν εἶναι καθαρῶς μόνον παιδαγωγικὸν ἀλλὰ εἶναι συνυφασμένον καὶ πρὸς τὸ κοινωνικὸν καὶ πολιτικόν, καὶ ἐπειδὴ πᾶσα παιδαγωγικὴ κατεύθυνσις πρέπει νὰ τείνῃ καὶ νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τε τὴν κοινωνικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν τῆς ἐποχῆς ἐξέλιξιν, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἰδεώδη, ὁ σκοπὸς δηλ. τῆς ἀγωγῆς, τὸν ὁποῖον ἔθεσαν κατὰ καιροὺς οἱ φιλόσοφοι καὶ παιδαγωγοὶ εὐρίσκοντο πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς γενικῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς κατευθύνσεως. Τὰ κοινωνικά καὶ πολιτικὰ ρεύματα μιᾶς ἐποχῆς, ἐπιδροῦν καὶ μεταβάλλουν τὸν σκοπὸν, τὴν κατεύθυνσιν καὶ τὰ μέσα τῆς ἀγωγῆς· τὰ ἰδεώδη τῆς εἶναι ἀπόρροια καὶ ἀποτέλεσμα τῶν διαφορῶν φιλοσοφικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν, καὶ τῶν ἰδανικῶν τὰ ὁποῖα ἐκάστη ἐποχὴ καὶ ἕκαστος λαὸς εἶχεν. Ἐὰν δὲν συμβαίῃ τοῦτο, ἐὰν ἡ ἀγωγή δὲν ἀκολουθῇ τὰς ἀνω ρηθείσας κατευθύνσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ἐὰν δὲν ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν πραγματικότητα εἶναι προωρισμένη νὰ ἀποτύχῃ. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν διατὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ὅλως διαφόρως ἐτίθετο κατὰ διαφοροὺς ἐποχὰς ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς παιδαγωγῶν καὶ φιλοσόφων.

Ἡ ἀριστοκρατικὴ Σπάρτη ἢ ὁποία λόγῳ τῆς στρατιωτικοπολιτικῆς ἀνάγκης μέχρι τοῦ Ε΄ αἰῶνος διετήρησε τὸ παλαιὸν κοινωνικὸν καθεστῶς εἶχεν ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς **τὴν αὐστηρὰν καὶ στρατιωτικὴν πολιτειακὴν ἀγωγὴν**· οἱ νέοι ἔπρεπε νὰ μορφωθῶσιν ὡς ὄργανα χρήσιμα διὰ τὴν πολιτείαν.

Εἰς τὰς δημοκρατικὰς Ἀθήνας μέχρι μὲν τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους ὅπου τὰ πάντα ἐτίθεντο εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν Μουσῶν, τῆς μουσικῆς καὶ γυμναστικῆς, ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἦτο ἡ **ἁρμονικὴ τοῦ σώματος καὶ ψυχῆς ἀνάπτυξις**· ἡ ἐπίδρασις κατόπιν τῆς ἠθικῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας ἣτις τὰ πάντα ἐξήγησεν ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ «γνώθι σαυτὸν» ἐξ ἧς ἐπήγαγεν ἡ γενικὴ τῆς ζωῆς ἠθικὴ καὶ πρόοδος, ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους, συνετέλεσαν ὥστε νὰ τεθῆ ὡς ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς ἢ τῶν νέων καλαισθητικὴ μόρφωσις, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ γίνωσιν οὗτοι καλοὶ κάγαθοί.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Στωϊκῶν καὶ κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς αὐτοκρατορίας ἐκτὸς τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζηται καὶ ἡ ῥητορικὴ θεωρουμένη ὡφέλιμος καὶ χρήσιμος διὰ τὸν δημόσιον βίον, τὸ Κράτος καὶ τὰ δικαστήρια. Τὸ διπλοῦν τοῦτο τῆς φιλοσοφίας καὶ ῥητορικῆς ἰδεῶδες θέτει τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς δηλ. τὴν διὰ **τὸν δημόσιον βίον προπαρασκευὴν τῶν νέων**. Ἡ προσωπικότης τοῦ μεγάλου ῥήτορος Κικέρωνος φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ σημεῖα τῆς τοιαύτης ἀφομοιωτικῆς καὶ ἐνωτικῆς προσπάθειας τῆς Ρωμαϊκῆς δυνάμεως καὶ τοῦ πολιτικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ ἄνθρωπος ὁ αὐστηρὸς καὶ ἀδέκαστος τῆς Ρώμης ἐνοῦται πρὸς τὸν ἄνθρωπον τὸν ἐλεύθερον, τὸν ῥήτορα καὶ τὸν αἰσθητικῶς μορφωμένον τῆς Ἑλλάδος.

Μετὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ καθ' ὅλον

τὸν Μεσαίωνα τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς ἦτο τὸ θρησκευτικὸν ἢ μᾶλλον τὸ κληρικόν· ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος οὐδαμοῦ εὐρίσκει τὴν σωτηρίαν του εἰμὴ μόνον εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἀληθείας, αἵτινες παρέχουσι παρηγορίαν εἰς τὰς βασάνους, δυνάμιν διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, καὶ ἐλπίδα διὰ τὸ μέλλον. Τῆς ἀγωγῆς λοιπὸν καθῆκον εἶναι νὰ ὀδηγήσῃ τὴν νεολαίαν εἰς τὸ μέγα τοῦτο θεραπευτήριον τῆς ψυχῆς, **εἰς τὴν θρησκείαν**. Ἡ νεολαία ἔπρεπε νὰ λύβῃ τὴν ἀπαιτουμένην θρησκευτικὴν μόρφωσιν, ἣτις στηριζομένη ἐπὶ τοῦ πολυθρῦλλου ρητοῦ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα», μετέβαλε τοὺς μαθητὰς, εἰς ἐνθέρμους ὁπαδοὺς τῆς Δυτικῆς θρησκείας καὶ πιστοὺς ὑπηκόους τοῦ Πάπα. Ὡς ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς δὲν ἰσχύει πλέον ὁ φιλόσοφος, οὔτε ὁ ῥήτωρ, οὔτε ὁ αἰσθητικὸς, εἰμὴ μόνον ὁ ἱερεὺς, ὁ μοναχὸς· ἡ μόρφωσις γίνεται κληρικὴ. Τὰ τάγματα τῶν Ἰησουϊτῶν τὰ ὁποῖα εἰς τὸ βιβλίον των Ratio Studiorum, τὸ περιλαμβάνον τοὺς παιδαγωγικοὺς νόμους τοῦ τάγματος, τῶν Δομινικανῶν, Φραγκισκανῶν κλπ. ἀνέλαβον νὰ διαδώσουν τὴν τοιαύτην μόρφωσιν εἰς τὸν λαὸν διὰ τῶν καλουμένων μοναστηριακῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν σχολείων, καὶ διὰ τῶν Πανεπιστημίων, ἐδημιούργησαν **τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιστήμην** τὴν καλουμένην σχολαστικὴν· ἡ φιλοσοφία, ἡ ῥητορικὴ καὶ ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι ὑποτάσσονται εἰς τὴν θεολογίαν.

Ἡ Ἀναγέννησις, ἣτις ἔθραυσε τὰ δεσμὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς δουλείας τῆς Παπικῆς δυνάμεως, καὶ ἀπῆλλαξε τοῦτον τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς πιέσεως, ἔδωκε νέαν κατεύθυνσιν, νέα ἰδεῶδη, νέαν ὄθησιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν καὶ σκέψιν, ἤνοιξεν εὐρεῖς ὀρίζοντας εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τοῦ κόσμου, τῆς κοινωνίας, τῶν ἐπιστημῶν, ἐκινητοποίησεν ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰ πνεύματα. Τὰ τοιαῦτα ἐννοεῖται κοινωνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ρεύματα ἐπέδρασαν καὶ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς, καὶ βλέπομεν τοὺς φιλοσόφους καὶ παιδαγωγοὺς νὰ θέτουν διάφορα ἰδεῶδη ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς· καὶ ὡς πρῶτον τίθεται ἡ μόρφωσις ἢ ἕξαν-

θρωπιστική τοῦ ἀνθρώπου, ἡ **Οὐμανιστική**. Οἱ φορεῖς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ιδεώδους τούτου εἶναι ὁ Lessing, Huder, Wolf. Ἐξανθρωπιστικὴ μόρφωσις ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω συντελοῦσα εἰς τὴν πλήρη τοῦ ἀνθρώπου τελειοποίησιν, εἶναι τὸ σύνθημα τῆς ἐποχῆς.

Διὰ νὰ ἐπιτύχη ὁμως τοῦτο ἡ ἀγωγή εἶναι ἀνάγκη ὁ ἀνθρώπος νὰ μορφωθῆ πρὸς πᾶν ἀγαθόν, ὑψηλὸν καὶ εὐγενές· ἐπειδὴ δὲ μόνον εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐξέτασιν τῶν μεγάλων καὶ ὑψηλῶν ιδεῶν τῶν ἀρχαίων καὶ κλασσικῶν συγγραφέων δύναται τις νὰ εὕρη τὴν καθαρὰν καὶ γνησίαν ἑξανθρωπιστικὴν μόρφωσιν, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη ἡ νεολαία νὰ μορφωθῆ διὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν συγγραμμάτων.

**Τὸ Ρεαλιστικόν**, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς πρακτικὸν καὶ χρήσιμον μέλος τῆς κοινωνίας. Ἡ μέλλουσα γενεὰ πρέπει νὰ γνωρίσῃ ὅλα τὰ μέσα καὶ ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς ζωῆς καὶ νὰ κατανοήσῃ τὰ γενικά τῆς φύσεως φαινόμενα, διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ δράσῃ σκοπίμως καὶ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν κοινωνίαν. Τὴν κυριαρχίαν καὶ τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἀγωγήν δίδουν τὰ πρακτικὰ σχολεῖα. Ὁ Rousseau εὕρισκόμενος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ φύσεως φιλοσοφίας τῶν Ἀγγλων, καὶ ὑπὸ τὴν ἠθικὴν ἐκκλυσιν τῆς τότε κοινωνίας, ἔθεσεν ὡς ιδεῶδες τῆς ἀγωγῆς «τὸ ὀπίσω πρὸς τὴν φύσιν ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω πρέπει νὰ γίνεται ἡ μόρφωσις, ὅπως ἡ φύσις καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῆς εἶναι καλαὶ οὕτω καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις». Ὅσῳ λοιπὸν ἡ μόρφωσις πλησιάζει τὴν φύσιν, τόσῳ ὁ ἀνθρώπος γίνεται τελειότερος καὶ πλησιάζει τὸ ἀνθρώπινον ιδεῶδες.

Τὸ ἠθικὸν ιδεῶδες τοῦ μεγάλου Παιδαγωγοῦ Pestalozzi· ζητεῖ διὰ τῆς ἀναπτύξεως ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς νεολαίας νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν πατρίδα του καὶ τοὺς πατριώτας του οἱ ὁποῖοι λόγῳ τῶν καταστροφῶν τοῦ πολέμου εὕρισκοντο εἰς δεινὴν θέσιν, εἰς τὴν εὐθειαν ὁδόν. Πανταχοῦ λοιπὸν ὅπου ἐδίδαξε καὶ ὅπου ἴδρυσε σχολεῖα, ἐκήρυξε τὴν ἀγάπην

πρὸς τοὺς μικροὺς, καὶ ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ἔθεσε **τὴν ἁρμονικὴν ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου μόρφωσιν** διὰ νὰ δυνηθῆ οὗτος νὰ γίνῃ καλὸς, χρηστός, καὶ χρήσιμος τῆς πατρίδος του πολίτης.

Ἡ σχολὴ τοῦ Ἐρβάρτου στηριζομένη ἐπὶ τῶν παιδαγωγικῶν τοῦ Pestalozzi ἀρχῶν, θέτει ὡς ιδεῶδες τῆς ἀγωγῆς τὴν μόρφωσιν **ἠθικοῦ χαρακτῆρος**. Τὸ ιδεῶδες τῆς ἀγωγῆς τοῦ Pestalozzi, τὴν ἠθικὴν αὐτονομίαν τοῦ Καντίου, καὶ τὸ ιδεῶδες τῆς ἠθικοπολιτειακῆς κοινωνίας τοῦ Πλάτωνος, συνενώνει ὁ μέγας παιδαγωγὸς τῆς ἐποχῆς μας Kerschens teiner εἰς τὸν σκοπὸν τῆς πολιτειακῆς καὶ κοινωνικῆς του ἀγωγῆς. Οὗτος ὀρμᾶται ἀπὸ τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς ὅτι τὸ ἀνώτερον ἐξωτερικὸν ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ **ἠθικὴ κοινωνία**, ἣτις ἔχει βεβαίως ἀνάγκην καταλλήλως μορφωμένων πολιτῶν διὰ νὰ δυνηθῶσι νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ιδεώδους τούτου. Τὴν μόρφωσιν λοιπὸν χρησίμων πολιτῶν πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ σχολεῖον· πᾶν μέλος τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ ἐργάζεται οὐχὶ μόνον πρὸς τὸ ἴδιον ἠθικὸν καὶ ὕλικόν συμφέρον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ὅλου τῆς κοινωνίας· πᾶν μέλος ταύτης τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον δὲν ἐργάζεται διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀλλὰ καὶ δὲν συνεισφέρει εἰς τὴν κοινωνίαν, δὲν εἶναι χρήσιμος πολίτης. Ὁ Kerschens teiner λοιπὸν ἀπαιτεῖ ἐπαγγελματικὴν ἢ προπαρασκευαστικὴν δι' ἐν ἐπάγγελμα μόρφωσιν, **ἠθικοποίησιν τῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως καὶ ἠθικοποίησιν τῆς κοινωνίας** ἐν ἣ ἄσκειται τὸ ἐπάγγελμα.

Διὰ τῆς συνοπτικῆς ἐξετάσεως τῶν διαφορῶν μεταβολῶν εἰς τὰ ιδεῶδη τῆς ἀγωγῆς προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ σκοπὸς ταύτης, καὶ ἐν γένει αἱ κατευθύνσεις καὶ ἐνέργειαι τῶν σχολείων πρέπει νὰ συμβαδίζουν, νὰ συμφωνοῦν καὶ ν' ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κοινωνίας. Ἄν καὶ παρατηρήθησαν διάφοροι μεταβολαί, ἂν καὶ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα συγγετέλεσαν εἰς τὴν

κατὰ καιροὺς ἀλλαγὴν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, ἐν τούτοις εἰς τὸν βαθέως ἐξετάζοντα τὴν ἐξέλιξιν θὰ παρατηρήσῃ ὅτι εἰς τὰς μεταβολὰς αὐτὰς ὑπάρχουσιν ὄρισμένοι πνευματικαὶ καὶ ἠθικαί, ἀξίαι ἀμετάβλητοι, αἵτινες ἀποτελοῦσι τοὺς κανόνας καὶ τοὺς νόμους τῆς Παιδαγωγικῆς.

Καὶ πρῶτον θὰ παρατηρήσῃ ὅτι αἱ διάφοροι περὶ ἀγωγῆς θεωρίαι, καὶ τὰ διάφορα παιδαγωγικὰ ρεύματα ἐξαρτῶνται καὶ εἶναι συνυφασμένα πρὸς τὴν κίνησιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ δεύτερον, ὅτι παραμένει τι τὸ θετικὸν εἰς ὅλας τὰς κατευθύνσεις ἔστω καὶ ἂν αὐταὶ παραγκωνίζονται ὑπὸ νεωτέρων καὶ μεταγενεστέρων. Ἐπὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν γενικῶν τούτων σημείων τῶν κατὰ καιροὺς ιδεωδῶν στηριζόμενοι, θὰ ἐξετάσωμεν ποῖον πρέπει νὰ εἶναι **τὸ ιδεῶδες τῆς σημερινῆς ἀγωγῆς**, καὶ κατὰ συνέπειαν **καὶ αἱ κατευθύνσεις τῆς μορφώσεως καὶ τῶν σχολείων**. Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς μίαν μεταβατικὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχουσιν ἀκόμη νωπὰ τὰ ἴχνη τοῦ παγκοσμίου πολέμου, ὅστις διέφθειρε συνειδήσεις καὶ χαρακτῆρας, ἐκλόνισε καὶ ἀνέτρεψε πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἴσχυον καὶ ἐκυριάρχουν διὰ τῆς ἀναδύσεως ἄλλων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν θεωριῶν, ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐπικρατεῖ σήμερον ὁ ὕλισμὸς καὶ ὁ ἡδονισμὸς, ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι πᾶν ὑψηλόν, εὐγενὲς καὶ ὠραῖον καταστρέφουσιν, ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ὕλης, τότε ἐπιβάλλεται εἰς τὴν ἀγωγὴν ἥτις εἶναι συνυφασμένη στενῶς πρὸς τὴν ζωὴν, νὰ ἐξετάσῃ ἐπισταμένως καὶ βαθέως τὸ ζήτημα, καὶ νὰ ἐρωτήσῃ τί πρέπει νὰ ἰσχύῃ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀναφαίρετον τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ σχολείου καθῆκον διότι καὶ ἡ ἀγωγή εἶναι ἐκ τῶν ἀγαθῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα συνεργάζονται εἰς τὴν πνευματικὴν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐξέλιξιν.

Πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Καθηγητῆς Rein εἰς τὴν παιδαγωγικὴν του ὅτι, «ὅστις θέλει νὰ ἐργασθῇ διὰ τὴν ἐποχὴν του πρέπει νὰ ἐξετάσῃ καὶ νὰ ἐπισκοπήσῃ τὰ διάφορα φαινόμενα ταύ-

της». Ὅπως λοιπὸν πᾶσα ἐπιστήμη, οὕτω καὶ ἡ ἀγωγή, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ ἐπιδράσῃ πρέπει νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν τῆς ἐπὶ δύο κυρίως πραγμάτων, ἐπὶ τῆς ὅλης καταστάσεως τῆς ἐξελίξεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀφ' ἑνός, ἐπὶ τοῦ μέλους, τοῦ ἑνός, τοῦ ἀτόμου ἀφ' ἑτέρου. Διὰ τὴν διατήρησιν καὶ συνεργασίαν τοῦ ὅλου ἀπαραίτητος εἶναι **ἡ ἠθικὴ**, ἥτις συγκρατεῖ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν κοινωνίαν διότι ἂν δὲν ὑπῆρχεν αὕτη θὰ ἦτο ὁ πόλεμος ὁ πατήρ πάντων **ἐν τῇ ἠθικῇ ἐκδηλοῦται ὅλον τὸ βάθος καὶ ἡ ἀξία τῆς ζωῆς**. Εἰς τὰς διαφόρους τῆς ζωῆς ἐκδηλώσεις καὶ σχέσεις λαμβάνει τὸ ἄτομον, τὸ ἐν, μέρος· εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη τὸ ἄτομον νὰ ὑπακούῃ καὶ νὰ ἀναγνωρίζῃ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι διέπουν τὸ ὅλον, τὴν κοινωνίαν, καὶ νὰ σέβηται τὰ ἐκ κληρονομικότητος προερχόμενα ἀγαθὰ τῆς ἀνθρωπότητος τὰ τε ὕλικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ. Ἡ πνευματικὴ μας ζωὴ παρουσιάζεται ὑπὸ δύο διαφόρους βασικὰς μορφὰς τὴν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν **τῆς προσωπικότητος**. Ἡ ὑπαρξίς μας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διαρκοῦς ἀλληλεπιδράσεως καὶ τῶν δύο· οὐδεμία ζωὴ εἶναι δυνατὴ νὰ ὑπάρξῃ εἰς τὴν ὁποίαν δὲν συνεπιδρῶσιν καὶ δὲν συνεργάζονται αἱ δύο αὐταὶ βασικαὶ μορφαί· ἐκ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τούτων πηγάζουσιν αἱ ἰδέαι πνευματικαί, ἠθικαί, καὶ κοινωνικαὶ ὡς καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ ἀξία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν ταύτην, εἰς τὸν ἀγῶνα ἢ τὴν συνεργασίαν τῶν δύο τούτων μορφῶν, δὲν μένει ἡ ἀγωγή καὶ ἡ μόρφωσις ἀμέτοχος, διότι ὅπως ἀπεδείξαμεν ἐπὶ τούτων στηρίζεται.

Πῶς λοιπὸν θὰ δυνηθῇ ὁ ἀνθρώπος, **ἡ προσωπικότης** νὰ δράσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν, νὰ φανῇ χρήσιμος καὶ νὰ ἐργάζεται πρὸς τὸ καλὸν τοῦ ὅλου;

Πῶς πρέπει νὰ μορφωθῇ καὶ νὰ διαπαιδαγωγηθῇ ὁ ἀνθρώπος διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ παλαίσῃ ἀποτελεσματικῶς καὶ ἐπιφελῶς εἰς τὸν δύσκολον τῆς ζωῆς ἀγῶνα, καὶ διὰ κατὰ τὰς σημερινὰς περιστάσεις καὶ νὰ γίνῃ χρήσιμον μέλος τῆς κοινωνίας;

Ἡ σημερινὴ Παιδαγωγικὴ λαβοῦσα ταῦτα πάντα ὑπ' ὄψιν τῆς ἔθεσε, τρεῖς μεγάλας παιδαγωγικὰς ἀρχὰς καὶ θεωρίας δυνάμει τῶν ὁποίων ἡ μορφωθησομένη γενεὰ θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν μέγαν καὶ ὑψηλὸν τῆς προορισμόν.

**Πρώτη ἀρχὴ εἶναι·** ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ παρακολουθῇ εἰς τὸ ἔργον τῆς τὴν φύσιν, καὶ νὰ τελειοποιήσῃ τὴν ὑπ' αὐτῆς δοθεῖσαν καὶ ἀρξαμένην ἐξέλιξιν.

**Δευτέρα εἶναι ὅτι·** ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος· ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου οἰαδῆποτε καὶ ἂν εἶναι πρέπει νὰ εἶναι ἐνιαία, πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ οὗτος ἐνιαίαν «ἐσωτερικὴν συνείδησιν» αἱ δύο αὐταὶ ἀρχαὶ ἀφορῶσι τὸ ἄτομον, τὸν ἄνθρωπον.

**Ἡ τρίτη ἣτις ἀφορᾷ** τὴν κοινωνίαν λέγει ὅτι· ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ ἐξυψηρετῇ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν καὶ νὰ φροντίξῃ ὄχι μόνον νὰ μεταδίδῃ εἰς τοὺς τροφίμους τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ καθιστᾷ τούτους ἱκανοὺς νὰ λαμβάνωσι μέρος εἰς αὐτά, νὰ τὰ προαγάγωσι καὶ νὰ δημιουργῶσι· πρέπει νὰ κάμῃ τὸν τρόφιμον δημιουργικὸν καὶ παραγωγικὸν καὶ ὄχι ἀναπλαστικόν. Οὐδεμία ἄλλη ὅμως μόρφωσις εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰς ἀξιώσεις ταύτας τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς σημερινῆς τῆς κοινωνίας ἐξέλιξεως, εἰμὴ μόνον ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου **εἰς ἠθικὴν προσωπικότητα**. Λέγοντες δὲ **ἠθικὴν προσωπικότητα** ἐννοοῦμεν τὴν κανονικὴν, ἐνιαίαν, καὶ ἀρμονικὴν ἐξέλιξιν ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, φυσικῶν πνευματικῶν, ἠθικοθηροσκευτικῶν, καλαισθητικῶν καὶ τὴν συνολικὴν ἀνάπτυξιν ὅλων τῶν δεξιότητων καὶ ἱκανοτήτων αὐτοῦ· ἡ ὅπως λέγει ἡ ψυχολογία τὸ σύνολον ὅλων τῶν ἰδιαιτέρων πνευματικῶν, φυσικῶν καὶ ἠθικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἀτόμου, τῶν τε ἐμφύτων καὶ τῶν ἐπικτητῶν· ἡ ὅπως ὀνομάζει ταύτην ὁ Κάντιος, τὸ λογικὸν ὄν, τὸ ὁποῖον ἐλευθέρως ὑποτάσσει τὸν ἑαυτὸν του εἰς τοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς. Ἡ προσωπικότης δὲν

εἶναι τι τὸ ἔμφυτον, δὲν εἶναι *tabula rasa*, (χάραξης ἄγραφος) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ παιδαγωγὸς δύναται νὰ χαράξῃ ὅ,τι θέλει, ὅ,τι ἐπιθυμεῖ, εἶναι τι τὸ γιγνόμενον, ὑποκείμενον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγωγῆς, ἣτις πάντως θὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν προδιαθέσεων τὰς ὁποίας φέρει ὁ ἄνθρωπος μαζύ του.

Διὰ νὰ γίνῃ **ἡ προσωπικότης** ἔχει ἀνάγκην μορφώσεως, ἐπιδράσεως ἔξωθεν· ἕκαστον ἄτομον ἔχει τὴν ἰδιαιτέραν του ἐκδήλωσιν καὶ ἔκφρασιν· ὅσον δὲ ὀλιγώτερον ξένα πρὸς τὴν φύσιν ἐνὸς ἀνθρώπου συνδέονται, τόσον τελειότερα εἶναι ἡ προσωπικότης. Τὸ τελειότερον παιδαγωγικὸν σύστημα καὶ ἡ καλύτερα καὶ ἐπωφελεστέρα μόρφωσις εἶναι ἐκεῖνη, ἣτις ὀλιγώτερον ταράσσει καὶ ἐμποδίζει τὴν ἐμφυτον δύναμιν τῆς προσωπικότητος νὰ ἐξελιχθῇ. Δὲν πρέπει νὰ μεταδίδωμεν λέγει ἡ παιδαγωγικὴ παρὰ νὰ παρέχωμεν τὴν δυνατότητα εἰς τὸν μαθητὴν νὰ ἀφομοιῇ ὅ,τι εἶναι ἀνάλογον καὶ δυνατόν, καὶ νὰ μὴ δαπανῶνται αἱ δυνάμεις του ἀσκοπῶς· ἡ ἐνότης **τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος** στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐλευθέρως αὐτενεργείας τοῦ ἀτόμου, τῆς ἐλευθέρως ἀναπτύξεως τῶν ἐμφύτων καὶ ἐπικτητῶν προδιαθέσεων καὶ τῆς συνοχῆς τούτων εἰς ἓν ὅλον. Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν ἀκόμη καλλίτερον τί ἐστὶ **ἠθικὴ προσωπικότης**, ἐπιτρέπατέ μοι νὰ σᾶς δώσω τὰ κύρια ταύτης χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα.

Τὸ πρῶτον εἶναι **ἡ πολυμέρεια**, ἣτις δίδει εἰς αὐτὴν τὴν δύναμιν νὰ ἀντιλαμβάνηται, νὰ ἐξετάξῃ καὶ νὰ κρίνῃ σχεδὸν ὅλα τὰ πράγματα, νὰ διακρίνῃ τὰ οὐσιώδη ἐκ τῶν ἐπουσιωδῶν, νὰ δύναται νὰ ἀποφεύγῃ ἢ νὰ ἐπωφεληθῇ τὰς κρίσιμους στιγμὰς καὶ περιστάσεις καὶ ἐν γένει λόγῳ τῆς πολυμερείας τῶν γνώσεων καὶ τῶν θελήσεών της νὰ ἀναλαμβάνῃ καὶ νὰ ἐκτελῇ πᾶσαν ἐργασίαν.

Δεύτερον **ἡ ἀντικειμενικότης**, νὰ δύναται δηλ. νὰ ἐξετάξῃ τὰ πράγματα ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ὄψιν, πραγματικὰ ὅπως εἶναι καὶ ὄχι ὅπως αὐτὸς τὰ θέλει καὶ νὰ μὴν τὰ κρίνῃ συμφώνως πρὸς τὸ ἰδίον του συμφέρον διότι τότε τὰ ἐξετάζει μονομερῶς, μόνον μὲ τὸν φακὸν τοῦ συμφέροντος.

Τρίτον **ὁ χαρακτήρ**, ἡ σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητος βούλησις καὶ ἡ διαρκὴς ταύτης ὑπακοὴ εἰς τοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς καὶ εἰς τὸν ἀδέκαστον κριτὴν, τὴν **ἠθικὴν συνείδησιν**. Ὁ ἔχων χαρακτήρα πράττει πάντοτε τὸ ἀγαθόν, ἀδιαφορῶν πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ τὰ ἐλατήρια τὰ ὁποῖα ὠθοῦσι πρὸς τὴν πρᾶξιν· πράττει τὸ ἠθικὸν διότι εἶναι ἠθικόν, χάριν αὐτοῦ τοῦ ἠθικοῦ ὅπως πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Κάντιος ὅτι «ἠθικὸν δὲν εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι σύμφωνον ἀπλῶς πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον γίνεται ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ἀπαιτεῖ αὐτὸ ὁ ἠθικὸς νόμος.»

Τέταρτον **ἡ εὐθύνη τῶν πράξεων**, νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος τὸ σθένος, τὴν δύναμιν νὰ ὑφίσταται ἀγογγύστως καὶ ἄνευ μεμψιμοιρίας τὰς συνεπειὰς τῶν πράξεών του, καὶ νὰ δέχεται ἄνευ ἐπικρίσεως τὰς εἰς αὐτὸν ἐπιβαλομένας τιμωρίας.

Πέμπτον **αὐτονομία βουλήσεως**, νὰ κανονίξῃ ὁ ἴδιος τὰς πράξεις του συμφώνως πρὸς τὴν ἠθικὴν, νὰ εἶναι δηλ. ἐσωτερικὸς ἐλεύθερος· οὐδεμία κλίσις, προτίμησις καὶ ἀγάπη πρέπει νὰ κανονίξῃ τὴν βούλησίν του παρὰ μόνον ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἠθικοὺς νόμους νὰ εἶναι ὁ γνώμων του. Ἡ πιστὴ τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσις πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἰδεώδες του. Ἄς προσπαθήσωμεν λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν ποῖα πορίσματα μέχρι σήμερον ἀνεκάλυψεν ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ψυχολογία πρὸς σκοπιμωτέραν καὶ λυσιτελεστέραν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖον ὑπεδείξαμεν. Δύο κυρίως εἶναι τὰ σημεῖα πρὸς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας 1ον) τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἄλλως τὰ μέσα τῆς μορφώσεως, 2ον) τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγωγῆς.

Ποῖα εἶναι τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ταῦτα εἶναι. α.) Τὰ διάφορα συστήματα τῶν ἐπιστημῶν, αἱ θεωρίαι των, τὰ ἀξιώματά των, οἱ νόμοι των, καὶ ἡ ἐν γένει ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξις, αἱ τέχναι καὶ τὰ ἔργα των, ἡ θρησκεία, ὁ ὀργανισμὸς τῆς κοινωνίας, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, ἡ

ἠθικὴ, καὶ πᾶν ὅ,τι ἡ ἐπιστήμη καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐν τῇ ἐξελίξει των παρήγαγον. Ὅλα τὰ ἀγαθὰ ταῦτα εἶναι προῖον ἀνθρώπινης διανοίας καὶ ἐργασίας εἴτε ἐνὸς ἀτόμου, εἴτε ὁμάδος· ἔχουν ὅμως ἀποκτήσῃ σὺν τῷ χρόνῳ κῦρος καὶ ἀξίαν διὰ τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἔχουν γίνῃ κτῆμα ταύτης, ἔχουν ἀποκτήσῃ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητοι ὄροι διὰ τὴν ζωὴν, εἶναι αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀντλήσῃ τὴν δύναμίν του, τὴν ζωτικότητα, θὰ ζήσῃ μὲ αὐτὰ καὶ θὰ ἐργασθῇ δι' αὐτά. Ἄν καὶ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, ὅπως εἶπομεν, προῆλθον ἐκ τῆς ἀνθρώπινης διανοίας, ἐν τούτοις ἔγιναν σὺν τῷ χρόνῳ ξένα πρὸς τοὺς ἐπιγόνους, ἔγιναν κόσμος ἀντικειμενικός, ἔγιναν δηλ. ἀντικείμενα ἐρεύνης καὶ ἐξετάσεως. Τὸν ἀντικειμενικὸν αὐτὸν κόσμον ὀφείλει ὁ διαπλαττόμενος ἄνθρωπος νὰ ἐννοήσῃ, νὰ προσοικειωθῇ, νὰ τὸν κάμῃ κτῆμα του, διὰ νὰ δυνηθῇ ὡς ἐκ φύσεως προωρισμένος νὰ ζήσῃ μετὰ τὸν ἀνθρώπων, νὰ ἐργασθῇ κατόπιν ὡς χρήσιμον μέλος τῆς ἀνθρωπότητος, διότι ἄνευ χρησιμοποίησεως τούτων ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὰ ἀγαθὰ ταῦτα χάνουν τὴν ἀξίαν των.

Ἔχομεν λοιπὸν ἀφ' ἐνὸς μὲν **τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον**, ἀφ' ἑτέρου **δὲ τὸν ὑποκειμενικόν**, δηλ. τὸν μαθητὴν· τοὺς δύο τούτους κόσμους πρέπει νὰ φέρωμεν ἐν ἁρμονίᾳ, πρέπει νὰ εὔρωμεν τὴν γέφυραν ἢ ὁποῖα θὰ ἐνώνῃ τοὺς δύο τούτους κόσμους, τὸ ποσὸν δηλ. τῶν γνώσεων νὰ μεταβάλωμεν εἰς δημιουργικότητα, εἰς παραγωγικότητα, ἄλλως θὰ μείνῃ ὁ ἄνθρωπος μόνον ἀναπλαστικός καὶ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα θὰ εἶναι δι' αὐτὸν ἄχρηστα. Διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν λοιπὸν τὴν σκόπιμον καὶ ὠφέλιμον μετάδοσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς ἀγωγῆς, πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος θὰ δεχθῇ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, δηλ. τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγωγῆς, **τὸν μαθητὴν**. Πρέπει νὰ ἴδωμεν ποίας ψυχικὰς δυνάμεις φέρει καὶ πῶς εἶναι δυνατὸν τὰς ψυχικὰς αὐτοῦ δυνάμεις νὰ καλλιεργήσωμεν καταλλήλως διὰ νὰ δυνηθῇ οὗτος νὰ κάμῃ ἴδιον κτῆμα τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι ἡ θεωρία τῆς ὑποκειμενικότη-



τος, ἥτις ἀπαιτεῖ νὰ τίθεται ὁ μαθητὴς εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ ὄχι ὁ διδάσκαλος· αὐτοῦ τὴν ψυχὴν πρέπει νὰ γνωρίζωμεν, διότι αὐτὸν ἔχομεν νὰ διαπλάσσωμεν, νὰ μορφώσωμεν. Ὁ εἰκοστὸς αἰὼν, εἶναι ὁ αἰὼν τοῦ παιδίου ὁ ὁποῖος πραγματικῶς κατορθώσε τὰ ἀπαλλάξῃ τὸν μαθητὴν τῆς βίας καὶ τυραννίας τοῦ διδασκάλου, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτῇ νὰ τὸν μεταχειριζώμεθα ὡς ἄνθρωπον· ὁ μαθητὴς δὲν ἔρχεται εἰς τὸ σχολεῖον διὰ νὰ τὸν κάμῃ ὁ διδάσκαλος ὅπως θέλει, παρὰ διὰ νὰ μορφωθῇ. Ὁ διδάσκαλος εἶναι μόνον ὁ ὁδηγός, ὁ παρακολουθῶν, τὴν κατεύθυνσιν τὴν δίδει ὁ μαθητὴς. Ὁ κίνδυνος εἶναι μέγας ὅταν ὁ μαθητὴς δὲν θεωρεῖται ὡς κύριος σκοπός, ἀλλὰ τὸ μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ. Ὁ μικρὸς αὐξάνει, μεταβάλλει καθημερινῶς τὴν ζωὴν του, ἐνισχύεται σωματικῶς καὶ πνευματικῶς· πάντα ταῦτα πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του ἐκεῖνος ὅστις μορφώνει. Βάσις καὶ ἀφετηρία τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ εἶναι ὁ μικρός, πρέπει νὰ ἐξετάσῃ τὰς ποικίλας καὶ ποικιλομόρφους δυνάμεις καὶ ψυχικὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ὁ μικρὸς διὰ νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς ψυχῆς. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ δι-απλάττῃ τις ψυχάς, νὰ διαπαιδαγωγῇ ἄνθρώπους· εὕρισκει τὴν ἀντίδρασιν καὶ τὴν ἀντίστασιν ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ, ἐν αὐτῷ τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦτο διότι ἡ ἐκ τῶν ἔξω ἐπίδρασις ζητεῖ πολλάκις νὰ δώσῃ ἄλλην κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν· τοῦτο μόνον ἀναφέρω διὰ νὰ ἀποδείξω τὸ δύσκολον τῆς ὀρθῆς κατευθύνσεως τῶν ψυχικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων, ὅτι πληθώρα ὀργάνων ἔχει προπαρασκευασθεῖ ἥτις θὰ βοηθήσῃ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ προαγωγὴν τῶν δυνάμεων τῆς παιδικῆς ψυχῆς.

Διὰ νὰ ἐξετάσωμεν **τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου** ἔχομεν πρὸς τοῦτο πιστὴν βοήθον καὶ σύντροφον **τὴν ψυχολογίαν**. Ἡ σημερινὴ ψυχολογία ἀπέδειξεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον φέρει δυνάμεις, τὰς ἐμφύτους προδιαθέσεις φυλῆς, ἔθνους, οἰκογενείας, κληρονομικότητος, ἀτταβισμού, δυνάμεις αἱ ὁποῖαι ἀνθίστανται καὶ ἀντενεργοῦν εἰς

τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς, καὶ εὕρισκονται ἀντιμέτωποι αὐτῆς. Ὁ διδάσκαλος θὰ εὕρεθῃ πρὸ ἀντιστάσεως, ἀντιδράσεως· ὀφείλει λοιπὸν τὰς μὲν κακὰς προδιαθέσεις νὰ καταπνίξῃ τὰς δὲ καλὰς νὰ ἐνισχύσῃ διὰ τῆς ὁμοιοθεραπείας ἢ ἱατρικῶς διὰ τοῦ αὐτεμβολίου. Ὡς ἐκ τούτου ὁ διδάσκαλος δὲν δύναται νὰ κατορθώσῃ πᾶν ὅτι ἐπιδιώκει ἢ θέλει ὅπως μέτριος ἐνομίζετο. Οὗτος ἔχει νὸ μορφώσῃ ἔμψυχον ὄν φέρον ὄρισμένας δυνάμεις μεθ' ἑαυτοῦ. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι τότε μόνον θὰ λάβουν ἀξίαν αἱ προδιαθέσεις ἐφ' ὅσον κατευθυνθοῦν καλῶς καὶ ἐφ' ὅσον ὄχι μόνον τὸ σχολεῖον παρὰ τὸ περιβάλλον εἰς τὸ ὁποῖον ζῆ ὁ μαθητὴς φροντίζει νὰ δώσῃ τὴν πρέπουσαν καὶ ὀρθὴν κατεύθυνσιν εἰς ταύτας.

Τὸ πρόβλημα περὶ τῶν ἐμφύτων προδιαθέσεων διήρесе τοὺς φιλοσόφους καὶ ψυχολόγους εἰς δύο στρατόπεδα τοὺς **Νατιβιστὰς ἢ ὀπαδοὺς τοῦ Νατιβισμού, καὶ τοὺς ἔμπειριστὰς**· οἱ πρῶτοι παραδέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος φέρει δυνάμεις πρωτογόνους, καὶ ἐκ τούτων πρέπει νὰ κριθῇ ἡ πνευματικὴ τοῦ ἀνθρώπου κατάστασις· οἱ δεῦτεροι ὡς ἐκ τοῦ ὀνόματος καταφαίνεται, παραδέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει τὸ πᾶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐκ τῆς πείρας, εἶναι τι παράγωγον προερχόμενον ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐμπειρισμοῦ ἦσαν οἱ Ἄγγλοι φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι καὶ κυρίως ὁ John, Locke (1632—1704) ὅστις εἰς τὸ βιβλίον του «ἔρευνα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας» εἶπε τὸ οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει.

Κατὰ τὸν Locke, τὰ πάντα γίνονται καὶ κατορθοῦνται διὰ τῆς ἀγωγῆς· ἔχει ἀπόλυτον πεποίθησιν εἰς τὴν παντοδυναμίαν αὐτῆς· αὕτη δύναται τὰ πάντα νὰ κατορθώσῃ ἀρκεῖ νὰ ἐπαγρυπνῇ καθημερινῶς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ἐπιδρῶ ἐπ' αὐτοῦ σκοπίμως.

Ὁ ἀντίπαλος τοῦ Locke ὁ Leibniz ὁ ὁποῖος δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς βιολογικῆς ψυχολογίας, εἰς τὸ βιβλίον του «νέα πραγματεία περὶ τῆς ἀνθρωπίνης δι-

ανοίας» λέγει ὅτι ἡ θεωρία ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι *tabula rasa* εἶναι ἀποκύημα φαντασίας καὶ ὅτι ἐάν παραδεχθῶμεν ὅτι τίποτε δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ψυχὴν τὸ ὁποῖον δὲν προέρχεται ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, τότε πρέπει νὰ ἐξαιρέσωμεν καὶ αὐτὴν τὴν ψυχὴν καὶ τὰς καταστάσεις αὐτῆς. Τὴν θεωρίαν τοῦ Leibniz καὶ τῶν ὁπαδῶν του ἂν καὶ πολὺ αὐστηρὰν ἀπέδειξεν ἡ ψυχολογία ὡς ὀρθὴν, καὶ σήμερον εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένον ὅτι ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐμφύτους προδιαθέσεις αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῆς κατόπιν ἐξελίξεώς του. Κατὰ τὸν Leibniz ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ ἐπιδρῶ σκοπίμως ἐπὶ τῶν ἐμφύτων προδιαθέσεων, δὲν εἶνε ὅμως παντοδύναμος καὶ πανίσχυρος. Τὰς δυνάμεις αὐτὰς διαιρεῖ ἡ ψυχολογία εἰς ἐμφύτους καὶ ἐπικτητούς προδιαθέσεις σωματικὰς καὶ ψυχικὰς, ἐκ τῆς συνδέσεως δὲ τούτων προκύπτει ἡ ὁμαλὴ ἢ ἡ ἀνώμαλος ἐξέλιξις τοῦ παιδίου, δυνάμεθα δὲ ἐξ ὠρισμένων σωματικῶν φαινομένων νὰ συμπεράνωμεν ὠρισμένας πνευματικὰς ιδιότητας, καὶ νὰ διακρίνωμεν τοὺς διαφόρους τύπους καὶ χαρακτῆρας τῶν ἀνθρώπων.

Ἄφ' οὗ λοιπὸν ἡ ἀγωγή βασίζεται μόνον ἐπὶ τῶν προδιαθέσεων ὅπως λέγουν ἡ ψυχολογία καὶ ἡ παιδαγωγικὴ καὶ ἐπὶ τούτων μόνον δύναται νὰ ἐποικοδομήσῃ, εἶναι καθῆκον ἐπιβεβλημένον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι θὰ ἀναλάβουν τὴν μόρφωσιν καὶ διάπλασιν τῶν μαθητῶν, νὰ γνωρίσωσι καὶ τὴν ἀτομικότητα τούτων, διότι ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἔχει τὴν ἰδιορρυθμίαν του καὶ ἀναλόγως προσοικειοῦται τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν προδιαθέσεων, αἱ ὁποῖαι ἐκδηλοῦνται εἰς τὰ αἰσθήματά του, εἰς τὰς σκέψεις του, συναισθήματα, βουλήσεις καὶ πράξεις του.

«Δὲν πρέπει ἡ ἀγωγή νὰ τείνῃ μόνον» λέγει ὁ Meumann «πρὸς εὐρεσιν ἐνὸς σκοποῦ, ἀλλὰ καὶ πῶς θὰ πραγματοποιηθῇ οὗτος». Εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἀτομικότητος ἀνήκει ἡ ἔρευνα καὶ ἐξέτασις τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ παιδίου καὶ κυρίως α.) αἱ διάφοροι περίοδοι καὶ βαθμίδες τῆς ἐξελίξεως, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον αὕτη γίνεται κανονικὴ ἢ

ὄχι β.) σχέσεις μεταξὺ σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ παιδίου γ.) χαρακτηριστικαὶ ἢ τυπικαὶ ιδιότητες τοῦ παιδίου ὠρισμένης ἡλικίας, καὶ ἡ βαθμιαία προσέγγισις τῆς πνευματικῆς καὶ σωματικῆς ἐξελίξεως τούτου πρὸς τὴν τῶν ἐνηλίκων δ.) διαφοραὶ τῶν μαθητῶν ἀπὸ τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῶν ὁμηλίκων. ε.) διαφοραὶ συναισθημάτων καὶ βουλήσεων. στ.) κλησις τοῦ μαθητοῦ δι' ὠρισμένον ἐπάγγελμα.

Ἐπὶ τῶν πειραμάτων τῆς σημερινῆς πειραματικῆς ψυχολογίας βασιζόμενος ὁ Kerchensteiner διαιρεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς δύο τύπους, **εἰς τὸν θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν**. Οἱ μὲν πρῶτοι ἀνήκουν εἰς τὸν αἰσθητικόν, θρησκευτικόν, ἐπιστημονικὸν τύπον, οἱ ἄλλοι εἰς τὸν πρακτικόν, ἐνεργητικόν. Ὁ μὲν θεωρητικὸς τύπος ἀποβλέπει εἰς τὴν λογικὴν σύνδεσιν τῶν παραστάσεων, εἰς τὸν σχηματισμὸν ἐννοιῶν, ζητεῖ νὰ φέρῃ τάξιν καὶ ἐνότητα εἰς αὐτόν, νὰ ἰδρῦσῃ ἓνα διανοητικὸν κόσμον. Ὁ πρακτικὸς ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀξίαν, πᾶν ὅτι γνωρίζει ἢ μανθάνει προσπαθεῖ νὰ τὸ μεταβάλλῃ εἰς ὠφέλιμον, εἰς χρήσιμον, σχηματίζει πρακτικὸν κόσμον. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ μὲν θεωρητικὸς τύπος ἐρωτᾷ τὸ **διὰ τί**, ὁ δὲ πρακτικὸς **τὸ πρὸς τί**. Ἐπὶ τῆς θεωρίας ταύτης βασιζόμενος ὁ Kerschensteiner ἴδρυσεν τὸ σχολεῖον τῆς ἐργασίας, διατεινόμενος ὅτι τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀγωγῆς δὲν δύναται νὰ μορφώσωσι ἐξ ἴσου ὅλους τοὺς μαθητάς.

Αἱ θεμελιώδεις λειτουργίαι τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ βασισθῇ καὶ θὰ ἐργασθῇ ἡ ἀγωγή διὰ νὰ μορφώσῃ εἶναι τρεῖς: τὸ παριστάναι, τὸ συναισθάνεσθαι, καὶ βούλεσθαι.

Πῶς πρέπει λοιπὸν νὰ μορφωθῇ ἐκάστη τούτων καὶ εἰς ποίαν πρέπει νὰ δώσωμεν τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν μεγαλυτέραν δυνάμιν διὰ νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος **ἠθικὴ προσωπικότης**. Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ παριστάναι, τὸ γνωστικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ἀρκεῖ τοῦτο μόνον, ἀρκεῖ ἓν ὠρισμένον ποσὸν γνώσεων διὰ νὰ καταστῇ ὁ ἄνθρωπος παραγωγικὸς, **ἠθικὴ προσωπικότης**;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ· διὰ τῆς διδασκαλίας, διὰ

τοῦ μέσου δηλ. ἐκείνου δι' οὗ ζητοῦμεν νὰ πλουτίσωμεν τὸ γνωστικὸν τοῦ μαθητοῦ, ὅσον καλὸν καὶ ἄν εἶναι μεταδίδομεν γνώσεις καὶ τὸ ἔτοιμον, προσφερόμενον ὑπ' ἄλλου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ μεταβληθῆ εὐκόλως καὶ εἰς παραγωγικὴν δύναμιν, **τὸ εἰδέναι δὲν εἶναι πάντοτε δύνασθαι**. Στενάζουν τὰ σχολεῖα, τὰ ἀναλυτικὰ Προγράμματα καὶ οἱ μαθηταὶ ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ποσοῦ τῶν γνώσεων καὶ ἐν τούτοις ὅταν ἐξέλθουν τοῦ σχολείου δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ζήσουν. Βεβαίως ἔχομεν καθῆκον νὰ ἐξετάσωμεν τὰς πνευματικὰς τοῦ μαθητοῦ δυνάμεις, μνήμην, ἀφομοίωσιν, κρίσιν, καὶ ὅλα τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, διὰ νὰ διδάσκωμεν χωρὶς νὰ βλάψωμεν τὸν μαθητὴν, ἀλλὰ ὅσον καὶ ἄν προσέχωμεν εἰς τοῦτο, ὅσην προσπάθειαν καὶ ἄν καταβάλωμεν, αἱ γνώσεις μόνον δὲν ἔχουν τὴν ἀπαιτουμένην δύναμιν διὰ νὰ μορφώσουν τὸν ἄνθρωπον εἰς ἠθικὴν προσωπικότητα: αἱ παραστάσεις δύνανται νὰ θεωρηθοῦν μόνον ὡς βοηθητικὸν μέσον, ὄχι ὅμως καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Αἱ γνώσεις διὰ νὰ ἔχουν ἀξίαν πρέπει νὰ εἶναι ζωνταναί, νὰ συστηματοποιηθοῦν καὶ νὰ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἐφαρμόζονται ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ὁ μικρὸς φέρει τὴν δύναμιν, τὴν ὁρμὴν τοῦ εἰδέναι· ἐπειδὴ ὅμως αἱ μεταδιδόμεναι εἰς αὐτὸν γνώσεις δὲν στηρίζονται πολλάκις ἐπὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἀφομοιωτικῆς τούτου δυνάμεως ἐπειδὴ πολλά δι' αὐτὸν εἶναι ξένα καὶ θεωροῦνται ἄχρηστα, διότι ἢ μὲν διδακτικὴ καὶ τὰ διάφορα προβλήματα, τὰ ὅποια αὕτη ἐξετάζει ἀποβλέπουν μόνον εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ὄχι εἰς τὸν μαθητὴν, ἢ παιδαγωγικὴ μας μέθοδος καὶ ἐξέλιξις εἶναι μᾶλλον ἱστορικὴ παρά ψυχολογικὴ, ἢ δὲ ψυχολογία τοῦ παιδίου τελείως παραβλέπεται, διὰ τοῦτο πολλάκις ἢ μόρφωσις τοῦ μαθητοῦ γίνεται κώλυμα παρά πρόοδος. Τοῦτο δυνάμεθα νὰ τὸ παρατηρήσωμεν ὅταν παρακολουθήσωμεν τὰς μεταβολὰς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τὰς ὁποίας παρουσιάζουν οἱ μαθηταὶ ὅταν ἐξέλθωσι τοῦ σχολείου.

Δυστυχῶς καταβάλλεται πολλάκις ἢ προσπάθεια νὰ ἐμποτίσωμεν εἰς τὸν μαθητὴν τὴν ἰδέαν καὶ νὰ τὸν βοηθήσωμεν

νὰ σχηματίσῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι μόνον διὰ τῆς τελείας κατανόησεως τῆς διδασκομένης ὕλης, θὰ κατορθώσῃ νὰ γίνῃ τέλειος, νὰ γίνῃ προσωπικότης· χωρὶς ὅμως νὰ ὑποδεικνύωμεν εἰς αὐτὸν ὅτι διὰ τῆς ἰδίας αὐτοεξετάσεως, αὐτενεργείας καὶ αὐτοανεξαρτησίας θὰ δυναθῆ νὰ ζήσῃ ὡς ὠφέλιμον καὶ χρησιμον μέλος τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας· ἐργαζόμεθα καὶ διδάσκομεν κατὰ τὴν μέχρι τοῦδε κρατοῦσαν παράδοσιν μὲ τὰς ὑπαρχούσας ὁδηγίας καὶ κατευθύνσεις, χωρὶς νὰ ἐξετάζωμεν ἄν αὗται δύνανται νὰ βλάψωσιν ἢ καὶ νὰ κωλύσωσιν τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀτόμου ἀνεξαρτησίαν, ἢ ὅποια ἀναπτύσσεται καὶ ἀκολουθεῖ τοὺς ἐν αὐτῷ ἐμφύτους νόμους καὶ δυνάμεις. Δὲν παρακολουθεῖ ὁ μορφωτὴς τὴν ψυχὴν οὐδὲ τοὺς ὑπ' αὐτῆς ὑποδεικνυομένους νόμους διὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ὥστε ἢ εἰς τὸ ἄτομον ὑπνώττουσα, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν—λανθάνουσα προσωπικότης—νὰ ἐξυψωθῆ εἰς συνειδητὴν, ἐνεργὸν καὶ δρῶσαν τοιαύτην. Ἡ ἀπαίτησις τῆς σημερινῆς παιδαγωγικῆς ὡς πρὸς τὸ δυνατὸν τῆς μορφώσεως **ἠθικῆς προσωπικότητος** δὲν εἶναι ἢ ὑπερφόρτωσις γνώσεων, ἀλλὰ ἢ κατανόησις, ἐπεξεργασία, αὐτοανακάλυψις καὶ κατάρτησις τούτων ὑπὸ τοῦ ἀτόμου· ὁ ἴδιος ὁ μορφωνόμενος πρέπει νὰ ἐρευνᾷ, νὰ δημιουργῆ καὶ τότε μόνον θὰ ἀποκτήσῃ πρωτοβουλίαν σκέψεως καὶ αὐτοτέλειαν βουλήσεως, καὶ θὰ ἀναπτυχθῶσιν αἱ δημιουργικαὶ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος δυνάμεις. Αἱ γνώσεις τότε μόνον θὰ γίνουν χρησιμοὶ καὶ θὰ ἀποκτήσουν δύναμιν, ὅταν συνδεθοῦν μὲ συναίσθημα, ὅποτε δὲν λησιμονοῦνται εὐκόλως. Ἡ θεωρία τοῦ **Ἰντελλεκτουαλισμοῦ**, τῆς νοησιαρχίας, ἢ ὅποια διδάσκει ὅτι τὸ πᾶν ἐν τῇ σχολῇ ἐξαρτᾶται μόνον ἐκ τῶν γνώσεων, ἀπεδείχθη ἐσφαλμένη διότι ἢ μόρφωσις τῆς διανοίας εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προσληπτικὴ καὶ ἀναπλαστικὴ καὶ δὲν ἀρκεῖ μόνη διὰ τὴν ὀρθὴν ἀγωγὴν. Μόρφωσιν τοιαύτην παρέχουν **τὰ γνωστικὰ σχολεῖα**, τὰ σχολεῖα μαθήσεως ὄχι ὅμως **τὰ παιδαγωγοῦντα**, τὰ μορφωτικὰ σχολεῖα.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τώρα τὴν δευτέραν ψυχικὴν δύναμιν **τὸ συναίσθημα**, τὸ συναίσθημα λέγει ἢ ψυχολογία ἔχει με-

γάλην ἀξίαν διὰ τὴν μόρφωσιν ἄνευ συναισθήματος οὐδεμία ἀγωγή εἶναι δυνατή. Τὸ συναίσθημα βοηθεῖ τὴν βούλησιν καὶ δίδει πολλάκις εἰς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν, εἶναι τὸ ἐλατήριον τῆς βουλήσεως, διότι μόνον ἐκεῖναι αἱ παραστάσεις εἶναι ζωηραὶ αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ συναισθήματα. Εἶναι ὁ κυρίαρχος τῆς ψυχῆς διὰ τοῦτο καὶ δυσκόλως ἐξετάζεται ὑπὸ τῆς ψυχολογίας. Ἡ ἀγωγή εἶναι σκοπιμωτέρα ὅταν γεννᾷ συναισθήματα, καὶ ὅταν κατορθώσῃ νὰ συνδέῃ ταῦτα πρὸς ἄλληλα, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ἓν ἐνιαῖον ὄλον εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ μαθητοῦ καὶ νὰ δύναται τὸ ἓν συναίσθημα νὰ προκαλῆ καὶ νὰ ἀναπλάτῃ τὸ ἄλλο, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν λεγομένην ἀποκρυστάλλωσιν τῶν συναισθημάτων. Ἐκ τῆς μεγάλης μορφωτικῆς ἀξίας τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ συναισθήματα συνεπάγεται ὅτι πρέπει τὸ θυμικὸν τοῦ μαθητοῦ, τὸ μέρος δηλ. τῆς συνειδήσεως τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰ συναισθήματα, νὰ μορφώσωμεν καταλλήλως καὶ σκοπίμως. Ὅχι μόνον τὴν γένεσιν τῶν συναισθημάτων πρέπει νὰ προκαλῶμεν παρὰ καὶ τὴν ἐπέκτασιν, τὴν ἀκτινοβολίαν τούτων, διὰ νὰ ἀποκτήσουν ταῦτα τὴν ἀπαιτουμένην δύναμιν. Εἰς τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ γεννῶνται συναισθήματα, ἡ δὲ ψυχολογία λέγει ὅτι μία καὶ μόνη θυμικὴ διατόραξις, δύναται νὰ προκαλέσῃ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν. Παρ' ὄλην ὅμως τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τοῦ συναισθήματος, ἡ ψυχολογία παρετήρησεν ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ δύναμις τούτου βλάπτει, διότι δὲν ὑπάρχει πολλάκις διάρκεια καὶ σταθερότης τούτων. Ἐπέρχεται πολλάκις λόγῳ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως ἢ λεγομένη ἀπάμβλυνσις τοῦ συναισθήματος καὶ κυρίως ὅταν γίνηται διαρκῆς ἐπίδρασις τῆς βουλήσεως ὑπὸ συναισθήματος. Ἄλλος λόγος ὁ ὁποῖος μᾶς ἀναγκάζει νὰ μὴ στηριζώμεν τὴν ἀγωγὴν μόνον ἐπὶ τοῦ συναισθήματος, εἶναι ὅτι τοῦτο μᾶς ὀδηγεῖ πολλάκις εἰς πλάνας καὶ ἀπάτας καὶ κυρίως ὅταν ἡ ἐπέκτασις τούτου, ἢ ἀκτινοβολία εἶναι τόσον πολὺ δυνατή, ὅταν κατέχῃ ὄλην τὴν συνείδησιν, τότε ὑποτάσσεται καὶ σκέψις καὶ βούλησις εἰς τὸ συναίσθημα καὶ ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται καὶ

πρόττει μόνον σύμφωνα πρὸς τὴν ποιότητα τῶν συναισθημάτων του, (μητρικὴ ἀγάπη, εὐσεβεῖς πόθοι).

Ἡ τρίτη δύναμις τῆς ψυχῆς τὸ **βούλεσθαι**, αὐτὸ λέγει ἢ Παιδαγωγικὴ πρέπει νὰ μορφώσωμεν, τὸ δύνασθαι τοῦ μαθητοῦ, διότι βούλησις σημαίνει ἐνέργειαν, δύναμιν, ἐσωτερικὴν τάσιν πρὸς ἐνέργειαν· ἐκ τῆς βουλήσεως δὲ ἐξαρτᾶται ὁ χαρακτήρ, τὸν ὁποῖον κρίνομεν ἐκ τῶν πράξεων ἐκάστου· πρᾶξις ὅμως σημαίνει βούλησιν καὶ βούλησις σημαίνει δύναμιν. Πρέπει λοιπὸν ἐν τῷ σχολείῳ νὰ προσπαθήσωμεν τὰς μὲν ἐμφύτους καλὰς προδιαθέσεις αἱ ὁποῖαι θὰ μεταβληθοῦν εἰς βουλήσεις νὰ ἀναπτύξωμεν, νὰ προσπαθήσωμεν δὲ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ μαθητὴς καὶ ἄλλας διὰ τῆς ἀσκήσεως, οὕτως ὥστε αἱ ἔμφυτοι καὶ ἐπίκτητοι αὐταὶ οὕτως εἶπειν βουλήσεις νὰ ἐνωθοῦν εἰς τὸν χαρακτήρα, **εἰς ἠθικὴν προσωπικότητα** διὰ τῆς ἀσκήσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ὅτι «ἡ μόρφωσις τῆς θελήσεως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς συνηθείας καὶ τῆς ἀσκήσεως». Διὰ ταύτης ἀποκτᾶ ἡ βούλησις ὀρισμένην μορφήν, καὶ ὀρισμένην κατεύθυνσιν, ἐκάστη δὲ ἐπαναλαμβανομένη πρᾶξις, ὅπως λέγει ὁ νόμος τῆς ἀσκήσεως, δίδει μεγαλυτέραν εὐχέρειαν εἰς τὴν βούλησιν, τὴν ἰσχυροποιεῖ, γεννᾷ κλίσιν καὶ φεῖδεται πολλῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Τὴν ἀξίαν τῆς βουλήσεως ὑμνεῖ ὁ Κάντιος εἰς τὴν μεταφυσικὴν του λέγων: **«οὐδὲν ἀπολύτως οὐδαμοῦ τοῦ κόσμου εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ὅπερ θὰ ἢ δύνατο νὰ θεωρηθῇ ἀγαθὸν ἄνευ περιορισμοῦ ἢ μόνον ἀγαθὴ βούλησις»**. Ἡ ὀρθὴ λοιπὸν ἀγωγή εἶναι ἐκεῖνη διὰ τῆς ὁποίας κατορθοῦται ὥστε ἡ φρόνησις, τὸ γνωστικὸν καὶ τὸ συναίσθημα βοηθοῦν τὴν ὀρθὴν μόρφωσιν τῆς βουλήσεως οὕτως ὥστε ἡ διὰ φρονήσεως καὶ συναισθήματος προκαλουμένη ἐνέργεια καὶ πρᾶξις ἰσχυροποιεῖται κατόπιν διὰ τῆς ἀσκήσεως.

Διὰ νὰ μορφωθῇ ὁ ἄνθρωπος εἰς χαρακτήρα, εἰς προσωπικότητα, πρέπει ἡ βούλησις νὰ γίνῃ **συνεπῆς**, νὰ πράττῃ πάντοτε τὸ ἴδιον πρᾶγμα, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ ἐξωτερικὰς συνθήκας, νὰ δύναται τις νὰ βασισθῇ ἐπ' αὐτῆς καὶ νὰ

μὴν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὅπως τὸ ξηρὸν φύλλον τοῦ δένδρου τὸ ὁποῖον ἄγει καὶ φέρει ὁ ἄνεμος.

**Ἀνεξάρτητος**, νὰ μὴ γίνηται δηλ. ἔρμαιον τῶν ἄλλων, νὰ μὴ ὑπακούῃ εἰς τὰς εἰσηγήσεις ξένων παρὰ νὰ πράττῃ ὅ,τι τοῦ ἐπιβάλλει ὁ ἠθικὸς νόμος· ὁ ἔχων ἀνεξαρτησίαν βουλήσεως ἔχει πρωτοβουλίαν καὶ αὐτενέργειαν καὶ ὑποφέρει μετὰ σθένους τὰς συνεπείας τῶν πράξεών του.

**Διαρκής**, νὰ πράττῃ δηλ. πάντοτε τὸ ἀγαθὸν. νὰ ὑπομένῃ μετὰ καρτερίας τὰς προσγινομένας εἰς αὐτὸν ἀδικίας.

### **Σκόπιμος καὶ νὰ ἄρχῃ ἑαυτῆς.**

Ὅταν ἡ βούλησις λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου μορφωθῇ κατὰ τοιοῦτον τρόπον τότε πλέον σχηματίζεται ὁ **ἠθικὸς χαρακτήρ** ἐπὶ τοῦ ὁποῖου δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν τὴν **ἠθικὴν προσωπικότητα**. Διὰ νὰ γίνῃ ὁμοῦς ὁ ἄνθρωπος ἠθικῆ προσωπικότητος πρέπει νὰ μορφώσωμεν καὶ τὰς δύο πλευρὰς τοῦ χαρακτήρος **τὸν τε ὑποκειμενικὸν καὶ τὸν ἀντικειμενικόν**. Καὶ ὁ μὲν ὑποκειμενικὸς περιλαμβάνει τὸν σχηματισμὸν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν ἠθικῶν καὶ πρακτικῶν ἀξιωματῶν καὶ τὴν ὀρθὴν καὶ δικαίαν διατάξιν τούτων ἀναλόγως τῆς ἀξίας των, ὁ δὲ ἀντικειμενικὸς αὐτὴν ταύτην τὴν βούλησιν, τὴν ἀσκησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ἐλευθέρως πράττειν, τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὴν αὐτοδιοίκησιν· τότε μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ γίνῃ **ἠθικὴ προσωπικότης**, ἐσωτερικῶς ἐλεύθερος, αὐτόνομος κατὰ Κάντιον, ἀνεξάρτητος καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ πάντα τὰ ὕλικα, χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα ἐλατήρια. Διὰ τὸ σχολεῖον ὡς μέσον ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τούτου μᾶς παρέχει ἡ παιδαγωγικὴ τὴν κυρίως ἀγωγὴν ἣτις φροντίζει εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ μαθητὴς τὴν ἠθικὴν, φυσικὴν καὶ κοινωνικὴν ἕξιν, καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν εὐκαιρίαν ἐμπράκτως νὰ ἀναπτύξῃ καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς ἕξεις ταύτας καὶ οὕτω ἐπιτυγχάνεται ἡ συνοχὴ ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἓν ἐνιαῖον ὅλον, εἰς **ἠθικὴν προσωπικότητα**. Τότε θὰ εὕρῃ ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτὸν του, δὲν θὰ ἔχῃ πλέον δύο ἐγῶ, αἱ πράξεις του θὰ συμφωνοῦν μὲ τὰς βου-

λήσεις του, θὰ γίνῃ ἐσωτερικῶς ἐλεύθερος, θὰ θεωρῇ τὸ καθήκον, τὸ οὐράνιον αὐτὸ τέκνον, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Κάντιος, ὡς κατηγορικὴν διαταγὴν, θὰ παύσῃ τὸ πρόπειν καὶ θὰ ἀρχίσῃ τὸ ὀφείλειν, θὰ λάβῃ ἐσωτερικὴν δύναμιν, θάρρος, ἀποφασιστικότητα καὶ μόνον τότε θὰ γίνῃ ὁ φορεὺς τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ σημερινὴ κοινωνικὴ ἀπαίτησις ὅλαι αἱ δυνάμεις νὰ ἐργάζωνται ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ, ὑπὲρ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος καὶ τότε μόνον ὑπάρχει ἐλπίς νὰ κατανικθῇ ὁ ἀτομισμὸς, ὁ ἐγωϊσμὸς, ὁ εὐδαιμονισμὸς καὶ νὰ κυριαρχήσῃ ὁ ἀλτροῦισμὸς, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀλληλοβοήθεια. Ὁ Rein εἰς τὴν παιδαγωγικὴν του λέγει, ὅτι τίποτε ἄλλο καλύτερον δὲν δύναται νὰ πρόξῃ ἢ ἀγωγή εἰς τὴν μέλλουσαν γενεάν, παρὰ νὰ σχηματίσῃ ἐκ ταύτης προσιωτέρους φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δὲ Kersechnsteiner λέγει ὅτι ἀληθὴ πολιτισμὸν ἔχει ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔχει πολλοὺς χαρακτήρας, πολλὰς **ἠθικὰς προσωπικότητας**.

ΠΑΙΔΙΚΗ ΨΥΧΗ

---

Αἱ σχέσεις τῆς παιδικῆς ψυχολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς συναφείς μὲ τὴν ζωὴν τοῦ παιδίου ἐπιστήμας, εἶναι πολυειδεῖς· συνδέεται στενότερα μὲ τὴν βιολογίαν, τὴν φυσιολογίαν, τὴν ἐθνολογίαν καὶ τὴν γλωσσολογίαν, τὴν γενικὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν. Δὲν εἶναι δυνατὸν βεβαίως εἰς μίαν τοιαύτην πραγματείαν νὰ ἐξετάσωμεν τὰς διαφόρους σχέσεις τῆς παιδικῆς ψυχολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας, οὔτε τὴν βοήθειαν καὶ ὠφέλειαν, τὴν ὁποίαν ἐκάστη τούτων παρέχει εἰς αὐτήν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ διαπραγματευθῶμεν τὸ μέρος μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σχετίζεται πρὸς τὴν Παιδαγωγικὴν καὶ τὸ ὁποῖον χρησιμεύει διὰ τὸν μορφωτὴν τοῦ παιδίου, τὸν Διδάσκαλον. Θὰ ἀναφέρωμεν ἐκ τῆς παιδικῆς ψυχολογίας μόνον ὅσα εἶνε ἀπαραίτητα νὰ γνωρίζῃ ὁ διδάσκαλος ἐὰν θέλῃ νὰ μορφώσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου καὶ ἐὰν ἐπιθυμῇ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ὑψηλὸν του προορισμὸν, τὸν ὁποῖον ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸν ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Κοινωνία.

Εἶνε ἐπίσης δύσκολον νὰ περιγράψῃ τις, νὰ κανονίσῃ καὶ νὰ θέσῃ τὰ ὄρια μεταξὺ τῆς βρεφικῆς, παιδικῆς καὶ σχολικῆς ἡλικίας, διότι μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν ἡ παιδικὴ ψυχολογία δὲν εἶχε χωρισθῆ τῆς γενικῆς τοιαύτης καὶ διότι μόνον ἀσυστηματοποίητοι καὶ ἀπὸ διαφόρους ἀπόψεις ἐξεταζόμενα θεωροῖαι ὑπῆρχον περὶ αὐτῆς. Τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ παιδίου ἦσαν πεδῖον ἐρεῦνης καὶ ἐξετάσεως τῶν φυσιολόγων καὶ τῶν ἱατρῶν, ἡ προσχολικὴ ἡλικία τοῦ παιδίου ἦτο τελεί-

ως ἄγνωστος, ἡ δὲ σχολικὴ ἐξητάζετο μόνον πρακτικῶς καὶ ἄνευ ὄρισμένου σκοποῦ καὶ συστήματος. ✓

Ἡ ἔρευνα ὁμως τῆς παιδικῆς ψυχῆς ἐγίνε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀντικείμενον ἐξετάσεως τῶν παιδαγωγῶν καὶ τῶν ψυχολόγων, παρακολουθεῖται προσεκτικώτερον, καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς τοιαύτης ἐξετάσεως εἶναι σαφέστερα καὶ ἀσφαλέστερα, ἔστω καὶ ἂν εἰς μερικὰ σημεῖα δὲν γνωρίζομεν περισσότερα, τῶν ὧσων ἦσαν γνωστὰ πρὸ δεκαετηρίδων: Ἡ ἐλπίς ὅτι ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος θὰ ἀποκτήσωμεν καλυτέρας γνώσεις περὶ τοῦ παιδίου, τοῦ περιέργου αὐτοῦ ὄντος, βασιζέται ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς εὐρέσεως νέας μεθόδου.

Τὰ φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ παιδίου ἐξητάζοντο ἄλλοτε ἐκ τυχαίας προσωπικῆς πείρας, ἐτροποποιοῦντο διὰ τῆς μνήμης καὶ τὰ ψυχία ταῦτα τῆς παρατηρήσεως συνδεόμενα μὲ ὑποκειμενικὰς γενικὰς θεωρίας καὶ ἀτομικοὺς ὑπολογισμοὺς ἀπετέλεσαν τὸ ὕλικόν τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς βάση τῆς ἰδρύσεως τῆς παιδικῆς ψυχολογίας· διὰ τοῦτο προσέφερον πολλάκις ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι περισσότερας ὠφελείας παρὰ οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ παιδαγωγοί· αἱ φανταστικαὶ καὶ ὑποκειμενικαὶ αὗται θεωρίαι κατέληξαν πολλάκις εἰς ἐσφαλμένα ἀποτελέσματα· δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ παραβλέψωμεν τὰς θεωρίας καὶ παρατηρήσεις ταύτας, ἀλλὰ τότε μόνον πρέπει νὰ στηριχθῶμεν ἐπ' αὐτῶν ἐφ' ὅσον συμπληροῦνται διὰ μιᾶς ἀσθηρᾶς, βεβαίας καὶ ἀσφαλοῦς μεθόδου.

Ἡ συστηματικὴ παρατήρησις καὶ ἐξέτασις πολλῶν παιδίων σημαίνει τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας ἐξελίξεως· ἡ σύγκρισις τῶν τοιούτων παρατηρήσεων βοηθεῖ εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν τὸ ὅμοιον, τὸ κανονικὸν καὶ τὸ διάφορον τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Τὴν μέθοδον ταύτην ἀκολουθοῦσιν αἱ συγκριτικαὶ παρατηρήσεις τοῦ ψυχολόγου Prayer, ὡς καὶ πλείσται ἄλλαι παιδαγωγικαὶ θεωρίαι καὶ διατάξεις περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων τῶν παιδίων κατὰ τὴν εἰσοδὸν τῶν εἰς τὸ σχολεῖον.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται περὶ τῆς παιδικῆς ψυχῆς διεδόθη-

σαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς πολλὰς χώρας καὶ ἔδωσαν τὴν εἰκόνα τῶν διαφόρων σταδίων τῆς ἐξελίξεως τῆς μεθόδου.

Αἱ ἐλλείψεις μιᾶς τοιαύτης μεθόδου εἶναι φανεραί· ἡ παρατήρησις καὶ ἡ σύγκρισις τῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲν πρέπει νὰ στηρίζεται μόνον ἐπὶ ἐσχεδιασμένης καὶ προσεκτικῆς ἐξετάσεως, ὅχι μόνον ὑποκειμενικῶς πρέπει νὰ ἐξετάζηται ἕκαστον ψυχικὸν φαινόμενον, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικῶς, καὶ εἰ δυνατόν ἐλεύθερον πάσης ἄλλης θεωρητικῆς ὑποκειμενικῆς συμπληρώσεως· τοιαύτη ὁμως ἀντικειμενικὴ ἐξακριβώσις τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἶναι δυσκολωτέρα παρ' ὅσον νομίζεται. Νὰ σημειώσῃ τις πότε ἔν παιδίον ἐγέλασε κατὰ πρώτην φοράν, τί πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πρώτη γλωσσικὴ ἔκφρασις τούτου καὶ τί σημαίνει αὕτη, ἀπαιτεῖ πολλὴν ἐργασίαν καὶ κριτικὴν δύναμιν.

Ἐν τούτοις ὁμως ἡ μέθοδος αὕτη μᾶς παρέχει πολλὰ τὰ καλὰ καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν βαθυτέραν ἐξέτασιν τῆς παιδικῆς ψυχῆς, ἐὰν γίνηται κατὰ τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον παρακολουθεῖ τὸ ζεῦγος Stern, καὶ ἐὰν τις θεωρήσῃ ὡς γενικὸν, ὡς κανόνα πᾶν φαινόμενον τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται τὸ αὐτὸ καθ' ὅλας τὰς παρατηρήσεις καὶ ἐξετάσεις. Ἰδιαίτερος τρόπος ἐξετάσεως τῆς παιδικῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἐν Ἀμερικῇ ἐφαρμοσθεῖσα στατιστικὴ· στέλλονται εἰς τὰ σχολεῖα δελτία ἐρωτήσεων περὶ τῶν διαφόρων σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἰδιοτήτων τοῦ παιδίου, περὶ τῶν διαφερόντων καὶ ἰδεωδῶν του καὶ τοῦ εἴδους τῆς ἰχνογραφικῆς τῶν ἰκανότητος, ἐξετάζονται δὲ καὶ ἐπεξεργάζονται κατόπιν αἱ γινόμεναι παρατηρήσεις ὑπὸ τῶν ἐδικῶν· ἡ τελευταία αὕτη μέθοδος κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ διδάσκαλοι ἐρωτῶνται ἐκτενῶς περὶ ὄρισμένων δυνάμεων τοῦ παιδίου φθάνει κατόπιν συγκρίσεως πολλῶν ἀριθμῶν εἰς ὀριστικὰ καὶ ἀσφαλῆ ἀποτελέσματα.

Εἰς πολὺ ὀλίγας ὁμως περιπτώσεις αἱ μέθοδοι αὗται ἐκτὸς τῆς ἐξακριβώσεως ὄρισμένων ψυχικῶν φαινομένων, δίδουσι συγχρόνως καὶ μίαν αἰτιώδη ἐξήγησιν τούτων. Τὸ πείραμα εἶναι τὸ κυριώτερον μέρος τῆς ἀναλυτικῆς ἐρεῦνης κατὰ τὴν



ὁποῖαν πᾶν φαινόμενον ἀναλύεται εἰς τὰ στοιχεῖά του καὶ ἐκ τούτων προσπαθεῖ νὰ τὰ ἐξηγήσῃ. Τὰ ἀποτελέσματα ἑνὸς τοιούτου δελτίου ἐρωτήσεων πρέπει νὰ ἐξηγηθῶσι πρῶτον ὑπὸ ὠρισμένων δοκιμῶν ἐπὶ τοῦ παιδίου αἱ ὁποῖαι θὰ μᾶς φέρωσιν εἰς τὴν τελείαν κατανόησιν τούτων. Τὸ πείραμα ἀπαιτεῖ ἀκριβεῖς καὶ ὠρισμένους ὄρους, τοὺς ὁποίους ὁ πειραματίζων δύναται κατὰ βούλησιν συχνάκις καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν πρόπον νὰ ἐφαρμόξῃ καὶ νὰ προκαλῇ τὸ αὐτὸ ψυχικὸν φαινόμενον. Εἰς τὰς δυσκολίας τὰς ὁποίας συναντᾷ τὸ πείραμα κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ παιδίου ἢ ἀνικανότης δηλ. τῆς γλωσσικῆς του ἐκφράσεως, ἢ ψυχικὴ του διάθεσις κατὰ τὴν προσοχήν, ἢ ἔλλειψις κριτικῆς κ. τ. λ. παρουσιάζονται ὡς προτερήματα, ἢ ἐλευθερία μὲ τὴν ὁποῖαν τὸ παιδί διηγείται, τὸ διαφέρον τὸ ὁποῖον δεικνύει εἰς ἕκαστον νέον πείραμα καὶ ἢ ἔλλειψις προλήψεων.

Ὡς ἐκ τούτου δύναται εἰς ἐπιτήδειος πειραματιστῆς νὰ μεταχειρισθῇ τὸ τριετὲς παιδίον δι' ὠρισμένας πειραματικὰς ἐξετάσεις, μὲ τὸ πενταετὲς παιδίον εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτελεσθῶσι συστηματικαὶ ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι, καὶ καθ' ὅλην τὴν σχολικὴν περίοδον δύναται νὰ ἐπεκταθῶσι πολὺ περισσότερον τὰ ὄρια τοῦ πειράματος.

Ἡ παιδικὴ ψυχολογία δύναται νὰ ἐξετάξῃ τὰ φαινόμενα κατὰ δύο διαφόρους τρόπους· ἢ ὅπως συνήθως γίνεται παρακολουθεῖ τις ἐκάστην ψυχικὴν λειτουργίαν κατὰ τὴν ἐξέλιξίν της, τὴν ἐξέλιξιν π.χ. τῆς μνήμης ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν μέχρι τῆς τροποποιήσεώς της κατὰ τὸ εἰκοστὸν ἔτος ἢ ὅπερ καὶ πρακτικῶς ὠφελιμώτερον θὰ ἦτο ἐὰν ἐκάστη ἐποχὴ ἡλικίας χαρακτηρισθῇ κατὰ τὸν ἰδιαιτερόν της ρυθμὸν καὶ κατὰ τὰς κυρίας γραμμάς της· ὡς πρὸς τὸν δεύτερον τρόπον ὁμοῦς παρουσιάζεται ἡ πρώτη δυσκολία τοῦ δυνατοῦ τῆς διαίρεσεως τῆς ἡλικίας. Μέχρι σήμερον ἐπικρατεῖ ἡ ἐξῆς διαίρεσις· ἡ πρώτη, τὸ ἄλαλο βρέφος, ἡ δευτέρα, ἡ ἐξέλιξις τῆς παιδικῆς γλώσσης μέχρι τοῦ τρίτου ἔτους, ἡ τρίτη, ἡ προσχολικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τοῦ τετάρτου μέχρι τοῦ ἕκτου ἔτους, ἡ τε-

τάρτη, ἡ παιδικὴ ἡλικία μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως καὶ τελευταία ἡ ἐφηβικὴ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους. Μία πραγματικὴ ὁμως καὶ ἀκριβὴς διαίρεσις μόλις εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ διότι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι τὰς ὁποίας τις ἐκλέγει διὰ νὰ ὀρίσῃ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἡλικίας δὲν ἐξελίσσονται καθ' ὠρισμένην ἀκολουθίαν, παρὰ συμπλέκονται πρὸς ἀλλήλας καὶ δὲν βαδίζουν τόσον σταθερῶς πρὸς τὰ ἔμπροδ, ὥστε συμφώνως πρὸς ταύτας νὰ γίνῃ μιὰ ὠρισμένη διαίρεσις. Δὲν δύναμεθα νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς εἰς ποῖαν ἡλικίαν ἀρχίζει ἕν ψυχικὸν φαινόμενον καὶ εἰς ποῖαν τὸ ἄλλον, ὡς καὶ μέχρι τίνος χρονικοῦ ὁρίου ἀναπτύσσεται.

Ἡ βρεφικὴ ἡλικία κατὰ τὴν μέχρι σήμερον ὑπάρχουσαν ψυχολογικὴν πείραν, ἀρνητικῶς μόνον δύναται νὰ πειραματισθῇ διότι διακρίνει ταύτην ἡ ἀπουσία ὄλων τῶν συνθέτων ψυχικῶν φαινομένων. Ἐπειδὴ λείπει εἰς αὐτὴν ὄχι μόνον ἡ γλώσσα ἀλλὰ καὶ αἱ λεπτότεραι ἀποχρώσεις τῆς φωνητικῆς ἐκφράσεως, διὰ τοῦτο δύναται τις νὰ συμπεράνῃ περὶ τῆς ζωῆς τοῦ βρέφους μόνον ἐκ τῆς ἐξέλιξεως τῆς κατόπιν ψυχικῆς ἐνεργείας. Αἱ κινήσεις μόνον τοῦ παιδὸς αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι κινήσεις ἐρεθισμοῦ καὶ αἱ ὁποῖαι λόγῳ ὀργανικῆς μεταβολῆς τοῦ σώματος καταλήγουσιν εἰς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα, δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς βάσις ἐρεῦνης καὶ παρατηρήσεως. Ἡ διαστολὴ καὶ συστολὴ τοῦ σώματος, ὅλαι αἱ τυχαῖαι κινήσεις τῶν χειρῶν, τῶν ποδῶν, τῶν χειλῶν καὶ αἱ βραδύτερον ἐλλειπεῖς, ἀκανόνιστοι κινήσεις τῶν ὀφθαλμῶν, δύναται νὰ συγκριθῶσι πρὸς τὰς κινήσεις τῶν ἐνηλίκων τὰς ὁποίας οὔτοι κάμνουσι διὰ τῶν δακτύλων ὅταν εἶναι ἀνήσυχοι ἢ ὅταν εὐρίσκονται ἐν ἀναμονῇ. Ἡ βιολογικὴ ὁμως σημάσια τῶν κινήσεων τούτων εἶναι μεγάλη διότι διὰ τούτων μανθάνει τὸ παιδίον νὰ ἐκτελῇ πληθὸς κινήσεων ἐκ τῶν ὁποίων πολλαὶ βραδύτερον θεωροῦνται ὡς σκόπιμοι καὶ μένουσι διαρκῶς ὡς βάσις πολλῶν ἄλλων συνθέτων κινήσεων. Ἐνῶ ἡ παρουσία ἔστω καὶ εἰς μικρὸν βαθμὸν ἀντανεκλαστικῶν κινήσεων ὅπως π. χ. ἡ σμίχρυνσις

τῶν βλεφάρων κατὰ τὸ φῶς δὲν ἔχουν μεγάλην ἢ καλύτερον οὐδεμίαν σημασίαν διὰ τὴν κατόπιν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς, ὅπως π. χ. τὸ θηλάζειν, τὸ ἔπασθαι διὰ τῶν ἀντικείμενα, τὸ γλύφειν ἀντικείμενα, αἱ ὁποῖα διακρίνονται τῶν ἄλλων κινήσεων διότι εἰς ταύτας ὑπόκεινται ὄρισμένοι καταστάσεις τοῦ σώματος. Τὸ παιδίον θηλάζει μόνον ὅταν πεινᾷ, ἐνῶ δὲν κινεῖ τὰ χεῖλη ὅταν εἶναι χορτασμένον.

Εἶναι βεβαίως δύσκολον νὰ ὀρισθῇ ἐὰν εἰς τὰς τοιαύτας κινήσεις ὑπόρχη καὶ ἐκδήλωσις φαινομένων πνευματικῆς φύσεως· δυνάμεθα ὅμως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὅταν τὸ παιδίον θηλόζη ὑπόρχη τὸ συναίσθημα τῆς πείνης, χωρὶς ὅμως νὰ εἶμεθα εἰς θέσιν νὰ δώσωμεν λεπτομερῆ τούτου ἐξήγησιν· ἐπικρατεῖ λοιπὸν ἡ γνώμη ὅτι ὑπόκεινται τῶν τοιούτων ὀρμῶν τῆς κινήσεως ἀμβλέα ἢ ὑποσυνείδητα συναισθήματα, ὅμοια πρὸς τὰς διαθέσεις τῶν ἐνηλίκων, μίξις ὀργανικῶν αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων· τὰ δυσάρεστα συναισθήματα εἶνε περισσότερο τῶν εὐαρέστων καὶ τοῦτο διότι εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν προστασίαν καὶ συντήρησιν τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἄρχεται ἐνωρὶς ἐμφανίζονται ἐπίσης ἀπλαῖ ἀψιθυμίαι ἄνευ λεπτῆς διαφορᾶς κινήσεως καὶ ἐκφράσεως ὅπως θυμὸς, φόβος, ἀργότερα δὲ εὐάρεστα τοιαῦτα ὅπως τὸ πρῶτον μειδίαμα ὅταν ἀναγνωρίσῃ γνωστὸν πρόσωπον.

Διακριτικὸν διὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀπομόνωσις τῶν παραστάσεων καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς συνδέσεως τούτων, ἢ ὁποῖα ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ δύσκολον τῆς συγκρατήσεως, τῆς συνοχῆς. Ἐκ τῶν ἀντικειμένων ἀντιλαμβάνεται ἕκαστον ἰδιαιτέρως ἀνεξάρτητον τῶν ἄλλων· εἰς ἰσχυρὸς ἐρεθισμὸς ἢ ὁ συχνάκις ἐπαναλαμβανόμενος, διεγείρει τὴν προσοχὴν, χωρὶς ὅμως νὰ συνδέηται οὗτος καὶ μὲ ἄλλους. Διὰ τοῦτο κρατεῖται τὸ ἀντιλαμβανόμενον ἀντικείμενον πολὺ δύσκολως καὶ κατόπιν πολλῶν ἐπαναλήψεων. Ἡ προσοχὴ ἀκολουθεῖ τὸν ἐρεθισμὸν, δὲν δύναται ὅμως νὰ ἀντιληφθῇ περισσότερο τοῦ ἐνὸς συγχρόνως· δεικνύει τις εἰς τὸ παιδίον ἐν δεύτε-

ρον ἀντικείμενον, τότε ἀφήνει τὸ πρῶτον νὰ πέσῃ διότι δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ προσηλώνη συγχρόνως τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπὶ δύο ἀντικειμένων καὶ δὲν δύναται νὰ κάμνη συγχρόνως καὶ τὰς δύο πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένας κινήσεις.

Τὸ βρέφος λοιπὸν μᾶς δεικνύει μίαν γενικὴν εἰκόνα ἐνὸς, λόγῳ ἰσχυρᾶς ἐναλλαγῆς τῆς ὕλης τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν πρὸς ταύτην ἐσωτερικῶν ὀργανικῶν ἐρεθισμῶν, πάντοτε ἐν ἀνησυχίᾳ εἰρισκομένου ὄντος. Τὴν ἡλικίαν ταύτην χαρακτηρίζουν αἱ ἀκανόνιστοι, ἄσκοποι, καὶ μόνον πρὸς συντήρησιν τοῦ σώματος ἀναγκαῖαι κινήσεις, ἢ βαθμιαίως ἀναπτυσσομένη ἰκανότης τοῦ νὰ ἀντιλαμβάνηται ἀπλοῦς ἐρεθισμοὺς τῶν αἰσθήσεων, ἀμβλέα μὲ ὀρμὰς συνδεδεμένα συναισθήματα, μία βαθμιαίως ἀρχίζουσα σύνδεσις ἀπλῶν παραστάσεων καὶ μία προσοχὴ ἢ ὁποῖα μόνον μὲ ἐν ἀντικείμενον δύναται νὰ ἀπασχολῆται καὶ ταχέως μεταβάλλεται.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔτους ἀρχίζει μία οὐσιώδης μεταβολὴ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ὀρμῆς τῆς μιμήσεως· ἀπλαῖ κινήσεις ὅμοιαι πρὸς τὰς ἐνστίκτους κινήσεις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος ἀπομιμοῦνται ὑπὸ τοῦ παιδίου εἴτε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀντίληψιν, εἴτε ὅπως καὶ τὸ συνηθέστερον μετὰ πάροδον χρόνου τινός καὶ μεταθέτουν τὸ παιδίον εἰς νέον ἐπίπεδον ἀντιλήψεως τοῦ περιβάλλοντός του.

Ἡ ἀξία τῆς μιμήσεως, τῆς ἀξιοπαρατηρήτου ταύτης ὀρμῆς, εἶναι πολὺ μεγάλη· ὅταν τὸ παιδίον μιμῆται τὸ περιβάλλον του μεταφέρεται εἰς αὐτὸ τὸ ἴδιον, μετέχει τούτου, συναισθάνεται εὐαρέσκειαν καὶ δυσαρέσκειαν εἰς τὰς κινήσεις καὶ εἰς τὰς ἐκφράσεις του, καὶ παρέχεται εἰς αὐτὸ ἡ δυνατότης τοῦ νὰ γίνῃ κοινωνικὸν ὄν· ἡ μίμησις βεβαίως προϋποθέτει ἐνίσχυσιν τῆς προσοχῆς καὶ τῆς βουλήσεως, αἱ ὁποῖαι θὰ γίνουν ἡ βάσις τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως· αἱ κινήσεις τοῦ παιδίου δεικνύουσι τοῦτο σαφῶς, ἢ ὀρμὴ εὐρίσκει τὸν ὄρισμένον σκοπὸν τῆς, γίνεται βαθμιαίως σκόπιμος, τὸ παιδίον ἀρχίζει νὰ πιάνῃ μὲ τὰς χεῖρας τὰ ἀντικείμενα, ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν

πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ φέρει διάφορα ἀντικείμενα εἰς τὸ στόμα. Μία λοιπὸν ἀνωτέρα, συνειδητὴ προσοχὴ εἶναι διὰ τὴν μίμησιν ἀναγκαία, ἢ δὲ βούλησις πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ κρατῆ εἰς τὴν συνείδησιν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὰς κινήσεις. Ἡ σύνδεσις τῶν παραστάσεων γίνεται ἐπίσης ἰσχυρότερα, ἢ μνήμη καλυτέρα διότι μόνον οὕτω κρατοῦνται εἰς τὴν συνείδησιν αἱ κινήσεις.

Νέος κόσμος παραστάσεων ἀρχίζει νὰ ἐποικοδομῆται, ἢ παράστασις λ. χ. τοῦ χώρου· εἰς τὰς κινήσεις του πρὸς ἓνα ὄρισμένον σκοπὸν, γίνεται εἰς τὸ παιδίον ἀντιληπτὴ ἢ ἀπόστασις τὴν ὁποίαν ἔχει νὰ μετρήσῃ ἐκ τῶν πολλῶν ἀορίστων κινήσεων προκύπτουσι τέλος αἱ συνειδηταί, αἱ ὄρισμέναι κινήσεις. Οἱ ὀφθαλμοὶ παρακολουθοῦσι τὰς κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος καθὼς καὶ τὰ διάφορα ἀντικείμενα ἢ πρόσωπα. Παρατηρήθη ὅτι εἰς τετραετῆς ἢ πενταετῆς παιδίον ἢ ἰκανότης τοῦ νὰ διακρίνῃ τὸ μέγεθος δύο ἀποστάσεων ἀναπτύσσεται λεπτοτέρα ἢ ἡ διάκρισις τῶν αἰσθημάτων τοῦ χρώματος καὶ τῶν ἡχῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἡ ἄσκησις τοπικῶν ἀντιλήψεων ἀναπτύσσεται λεπτοτέρα, διότι βιολογικῶς εἶναι σπουδαία καὶ ἀναγκαία· ἐξ ἐνστίκτου ἰδνεταὶ οἱ πόδες κατὰ τὴν ἐπαφὴν ἐνδὸς στερεοῦ σώματος ὡς ἐὰν ἤθελε τὸ παιδίον νὰ βαδίσῃ καὶ νὰ μετρήσῃ μικρὰς ἀποστάσεις.

Μὲ τὰς κινήσεις τῶν χειρῶν, τῶν ποδῶν καὶ ὄλου τοῦ σώματος, συνδέονται πολὺ ἐνωρὶς καὶ κινήσεις κραυγῶν, βαθμιαίως δὲ λεπτότεραι κινήσεις τοῦ λάρυγγος αἱ ὁποῖαι συνδέονται καὶ μὲ φθόγγους. Ὁ φθόγγος εἶναι προῖδὸν τῆς κινήσεως συγχρόνως ὅμως καὶ μία ὄθησις εἰς τὸ νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ παιδίον τὰς κινήσεις. Βαθμιαίως γίνεται ἡ ἐπανάληψις τοῦ φθόγγου κανονικώτερα ρυθμικώτερα καὶ μεταβάλλεται εἰς ψέλλισμα τὸ ὁποῖον τὸ παιδίον μετ' εὐχαριστήσεως ἐπαναλαμβάνει δὲν εἶναι βεβαίως εἰς θέσιν διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ φθόγγου νὰ ἐκφρασθῆ ὅπως οἱ ἐνήλικοι, δυνατὸν ὅμως νὰ μιμῆται τὸν ἑαυτὸν του, τὴν γνωστὴν φωνὴν του εἰς τὸν τοιοῦτου εἶδους μονόλογον· κατανόησις λέξεων δὲν εἶναι ἀκόμη δυνατή.

Οἱ τοιοῦτου εἶδους ψέλλισμοὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐόρεστοι διαθέσεις τοῦ παιδίου, διακρίνονται εὐκρινῶς τῶν κραυγῶν καὶ φωνῶν τοῦ παιδίου· προϋποθέτουν μικρὰν μεταβολὴν τῆς διαθέσεως καὶ τὸν σχηματισμὸν εὐχαρίστων συναισθημάτων μακρᾶς διαρκείας. Δύναται λοιπὸν νὰ ὀρισθῆ πῶς κατὰ τὸ δεύτερον περίπου ἡμισυ τοῦ πρώτου ἔτους ἐμφανίζονται βαθμιαίως συναισθήματα ἡσυχότερα ὅπως τὸ μειδίαμα καὶ ὁ γέλως, ὄρισμένα συναισθήματα συμπαθείας καὶ πῶς μὲ τὴν λεπτότητα τῶν κινήσεων αὐξάνει καὶ ἡ λεπτότης τῶν συναισθημάτων.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου ἔτους—μὲ μεγάλας ἐννοεῖται ἀτομικὰς διαφορὰς—ἀρχίζει ἡ κατανόησις τῆς γλώσσης καὶ κατὰ τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἀπλὴν τῆς μορφῆν· τὸ παιδίον εἶναι εἰς θέσιν διὰ τῆς βαθμιαίας αὐξανομένης προσοχῆς καὶ τῆς μνήμης νὰ συνδέσῃ ἐξωτερικῶς τὸ ἀντικείμενον πρὸς τὴν λέξιν. Ὁ πατὴρ συνδέεται τακτικὰ πρὸς τὴν λέξιν πατῆρ, ὥστε ἀμφοτέροι συνδέονται συγχρόνως καὶ ἀμοιβαίως εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ παιδίου· ἐλλείπει ὅμως εἰς αὐτὸ ἡ σαφήνεια ἐὰν ἡ λέξις εἶναι καὶ ὁ συμβολικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ περιεχομένου.

Κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν χειρονομιῶν αἱ ὁποῖαι προκαλοῦνται ὑπὸ τῶν λέξεων ὡς π. χ. δόσε τὸ χέρι, ἐμφανίζεται ἡ πρώτη σύνδεσις ἀντικειμένων καὶ σημασίας λέξεων· ἡ συμβολικὴ ὅμως αὕτη συνείδησις τῆς γλώσσης φαίνεται ἀκόμη πολὺ σκοτεινὴ. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τῆς πολυτίμου ἐργασίας τοῦ μεγάλου Meumann ἀπεδείχθη ὅτι αἱ πρῶται λέξεις τοῦ παιδίου εἶναι λέξεις ἰσχυρᾶς ἐπιθυμίας καὶ ὄχι ὀνομασίας. Τὸ παιδίον θέλει διὰ τῆς λέξεως νὰ ἐπιτύχῃ κάτι καὶ ὄχι νὰ ἐκφράσῃ ἓν ἀντικείμενον. Λόγω τῆς πτωχείας τῆς παιδικῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς συνδέσεως πολλῶν λέξεων αἱ πρῶται ἐπιθυμίαι ἐκφράζονται πάντοτε διὰ μιᾶς λέξεως, ἥτις ἀντιπροσωπεύει ὀλόκληρον πρότασιν· συγχρόνως πρὸς τὴν ἀναπτυσσομένην ἰκανότητα τοῦ παιδίου τοῦ νὰ κρατῆ εἰς τὴν μνήμην του περισσότερα ἀντικείμενα ἢ περιεχόμενα ἀναπτύσ-

σεται και ἡ ἰκανότης τῆς συνδέσεως δύο λέξεων, κατόπιν σειρᾶς λέξεων καὶ οὕτω βαθμιαίως κατὰ τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἔτος περίπου ὁ σχηματισμὸς προτάσεων, ὅπως ἀπεδείχθη κατὰ τὰς ψυχολογικὰς παρατηρήσεις τοῦ ψυχολόγου Stern ἐπὶ τοῦ ἰδίου τέκνου. Δυστυχῶς ἐλλεῖπει ἡ ἔκτενης καὶ λεπτομερῆς ἐξέτασις τοῦ παιδίου ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους μέχρι τῆς σχολικῆς ἐποχῆς ἣτις θὰ ἐβοήθει τὴν διδασκαλίαν τοῦ πρώτου σχολικοῦ ἔτους καὶ θὰ ἔδιδεν τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας διὰ τὴν καλύτεραν καὶ σκοπιμωτέραν ἐφαρμογὴν τῶν ψυχολογικῶν μέσων κατὰ τὰ πρῶτα κυρίως σχολικὰ ἔτη.

Μὲ τὴν αὔξησιν τῶν λέξεων τοῦ παιδίου αὐξάνει καὶ ὁ πλοῦτος τῶν παραστάσεων του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατανοηθέντων ἀντικειμένων φυσικῶς αὐξάνει καὶ ἡ σύνδεσις τούτων γίνεται ἰσχυροτέρα καὶ διαρκεστέρα οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζονται καὶ πολύπλοκοι συνδέσεις. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι βασικῶς διάφοροι τῶν ἐνηλίκων· τυχαῖα καὶ ἐπουσιώδη μέρη ἢ γνωρίσματα τῶν πραγμάτων γίνονται οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ὅλου, οὐσιώδη δὲ μέρη τούτων δύνανται νὰ παραληφθῶσιν. Αἱ τὰς λεπτομερείας ἐνὸς ἀντικειμένου ἀντιπροσωπεύουσαι παραστάσεις εἶναι συγκεκριμέναι καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν παραστάσεων τὸ ὁποῖον ἀποκτᾶται διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων εἶναι συγκεκριμένον· οὐδεμία ἀφαίρεσις λαμβάνει χώραν. Δύο τυχαῖα τὰ αὐτὰ ἢ ὅμοια μὴ οὐσιώδη περιεχόμενα ἀντικειμένων, συντελοῦν εἰς τὸ νὰ θεωρῆ τὸ παιδίον τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ὡς ὅμοια καὶ ὡς ἐκ τούτου τίποτε νέον δὲν προξενεῖ ἐντύπωσιν εἰς τὸ παιδίον, ὡς ξένον, διότι τὸ νέον ἐξομοιοῦται ἀμέσως πρὸς τὸ παλαιόν. Αἱ περίεργοι κάποτε συγκρίσεις τοῦ παιδίου στηρίζονται ἐπὶ τοιούτων τυχαίων ὁμοιοτήτων καὶ διακρίνονται κατὰ πολὺ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς γεννήσεώς των, ἀπὸ τὰς λογικὰς σχέσεις καὶ συγκρίσεις τῶν ἐνηλίκων. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν παραστατικὴν τοῦ παιδίου ζωὴν ποιοτικῶς διάφορον τῶν ἐνηλίκων· τὰ περιεχόμενα τῶν αἰσθημάτων εἶναι ἀόριστα, αἱ διαφοραὶ τῶν συνθέτων χρωμάτων καὶ τῶν ἤχων πολὺ ὀλίγον διακρί-

νονται, αἱ παραστάσεις τῶν σχέσεων χρόνου καὶ χώρου εἶναι ἀφαντάστως ἀνακριβεῖς, ἡ σύνδεσις τῶν μερῶν μιᾶς παραστάσεως εἰς ἓν ὅλον ἀβεβαία, καὶ πολλὰ μὴ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὰ πράγματα· κατὰ τὸ πέμπτον καὶ ἕκτον ἔτος δύναται τὸ παιδίον νὰ ἔχη συγχρόνως εἰς τὴν συνειδησιν τέσσερα ἕως πέντε περιεχόμενα παραστάσεων, ἐὰν ὁμως πρέπη ἀντικείμενά τινα ἀπλᾶ νὰ ἐνώσῃ καὶ νὰ τὰ συνδέσῃ, τότε ἐλλεῖπει εἰς αὐτὸ ἡ συνεκτικὴ καὶ τακτοποιοῦσα δύναμις τῆς προσοχῆς. Τὴν δύναμιν ταύτην τῆς προσοχῆς ἔχουσι μόνον οἱ ἐνήλικοι. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς συνδέσεως τῶν ἀτομικῶν παραστάσεων εἰς γενικὰς, συντελεῖ ὥστε καὶ ἡ μνήμη τοῦ παιδίου νὰ εἶνε πολὺ διάφορος τῆς τῶν ἐνηλίκων· ὅτε μὲν εἶναι ἀφαντάστως πιστὴ, ἄλλοτε δὲ μεταβάλλονται αἱ εἰκόνες τῆς μνήμης ἀνευ τινὸς περιορισμοῦ εἰς εἰκόνας τῆς φαντασίας. Τοῦτο συμβαίνει ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι ἡ μάθησις τοῦ παιδίου εἶναι δυσκολωτέρα τῶν ἐνηλίκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι δύναται τοῦτο μόνον τὸ συχνάκις ἐπαναλαμβανόμενον νὰ κρατῆ εἰς τὴν μνήμην του· πᾶν ὅ,τι ὁμως μύθη τὸ κρατεῖ καὶ τὸ ἐνθυμεῖται πιστῶς καὶ περισσότερον ἀκόμη χρόνον, ἢ οἱ ἐνήλικοι· ἡ φανταστικὴ περιβολὴ τῶν παραστάσεων ἐμφανίζεται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας κατὰ τὰς ὁποίας δὲν γίνεται συχνὴ ἐπανάληψις.

Ἡ παραστατικὴ λοιπὸν τοῦ παιδίου δύναμις συμφώνως πρὸς τὰ ἄνω λεχθέντα εἶναι τελείως διάφορος τῶν ἐνηλίκων. Ὁ αὐστηρὸς χωρισμὸς μεταξὺ παραστάσεως καὶ ἀντικειμένου δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρχίσει, ὅλαι αἱ παραστάσεις του δύνανται νὰ εἶναι τι πραγματικὸν καὶ ἐν τούτοις δὲν διακρίνονται ἀκόμη κριτικῶς αἱ παραστάσεις τῆς μνήμης, τῆς παραστάσεως τῶν ἀντικειμένων· δὲν εἶναι ἀκόμη καθαρῶς ἀντικειμενικαί. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι τὸ παιδίον εἰς θέσιν κατὰ τὰ παίγνια νὰ μεταβάλλῃ ἐν ἀντικείμενον εἰς ἄλλο διὰ τῆς φαντασίας του· κάθε ἀντικείμενον ἔχει διὰ τὸ παιδίον ζωὴν, δίδει εἰς αὐτὸ ζωὴν ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς του πεποιθήσεως, εἶναι ἡ φανταστικὴ ζωοποίησις ἢ ἐμφύχωσις ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἀρχίζει λοιπὸν ὁ χωρισμὸς τῶν παραστάσεων τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ

φανταστικῷ κόσμῳ τοῦ παιδίου κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ὁ διὰ τῆς φαντασίας ἐπὶ παραδείγματι γεννηθεὶς «ἵππος» δὲν ἐξομοιοῦται μὲν πρὸς τὸν φυσικὸν ἄλλ' ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ παιδίου ὅπως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν θεατῶν ὁ ἐπὶ τῆς σκηνῆς παριστάνων διάφορα πρόσωπα ἠθοποιός. Ἡ ζωηρῶς ἐργαζομένη φαντασία φέρει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ παιδίου ἐκ μιᾶς ὅλως τυχαίας ἀφορμῆς διάφορα κατὰ βούλησιν ἀντικείμενα, καὶ δὴ αἰσθητῶς σαφῆ, ἐν ᾧ ἡμεῖς μόνον τὸν ἀντιπρόσωπον τούτων ἔχομεν, δηλαδὴ τὴν λέξιν· θεωρεῖ τὰ ἀντικείμενα ὡς συγκεκοιμένα ἐκεῖ ὅπου ἡμεῖς μόνον τὴν ἀφηρημένην τούτων ἔννοιαν ἔχομεν· διὰ τοῦτο ἡ τέχνη ἢ παραστατικὴ δὲν παίζει ρόλον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν τοῦ παιδίου διότι τὰ πράγματα ἴστανται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του ἀρεκτὰ ζωηρά. Αἱ πρῶται ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι θὰ γίνωσι κατόπιν ἢ βάσις τῆς παραστατικῆς τοῦ μικροῦ παιδίου τέχνης, εὐρίσκονται εἰς τὴν ἱχνογραφίαν· τὸ παιδίον δὲν παριστάνει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ὅ,τι αἱ ἐλεύθεραι κινήσεις τῶν χειρῶν παράγουσι, τὸ ἱχνογραφεῖν ἢ ζωγραφίζειν ἀναπτύσσεται βραδύτερον, τυχαίως ἴσως, ἐν συνδέσει πρὸς τὰ τυχαῖα σχήματα τῶν κινήσεων τῆς χειρὸς, ἀρχίζει τότε τὸ παιδίον τὰ ὀλίγα γνωρίσματα τὰ ὁποῖα τοῦτο περὶ ἐκάστου ἀντικειμένου γνωρίζει ἔστω καὶ τὰ ἐπουσιωδέστερα, νὰ ἱχνογραφῆ· εἰς τὸν ἄνθρωπον π.χ. ὀφθαλμοῦς, χειρὸς μόνον, ὁ θώραξ δύναται καὶ νὰ παραλειφθῆ. Δυσκόλως δύναται τις νὰ ὀδηγήσῃ τὸ παιδίον νὰ παρατηρήσῃ κατὰ τὴν ἱχνογραφίαν πῶς φαίνεται ὁ ἄνθρωπος· δι' αὐτὸ ἀρεκεῖ ἢ ἀναγραφῆ καὶ ἡ ἀναπαράστασις τῶν γνωστῶν μερῶν ἐπ' ἀντικειμένου· τὸ χροῶμα τίθεται ὡς μέσον καλλωπιστικὸν ὄχι ὅμως ὡς περιεχόμενον τῆς πραγματικότητος· διὰ τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅτι εἰς τὸ παιδίον ἡ διάκρισις τῶν χρωμάτων εἶναι ἐλλειπῆς καὶ μόνον κατὰ τὴν σχολικὴν περίοδον ἐμφανίζεται εἰς τοῦτο ἢ ἐπιθυμία νὰ ἀποδίδῃ πραγματικῶς καὶ πιστῶς τὰ ἀντικείμενα καὶ τοῦτο κατορθοῦται ἐν μέρει μὲν ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐκ τῆς παρατηρήσεως βιβλίων ἢ διαφόρων εἰκόνων.

Πολὺ προγενεστέρα τῆς τοιαύτης εὐαρέστου ἀπασχολήσεως τοῦ παιδίου εἰς τὴν ἱχνογραφίαν, εἶναι τὸ νὰ παίξῃ μὲ τὸ ἴδιόν του σῶμα, μὲ τὰς χειρὰς του καὶ μὲ τοὺς πόδας του καὶ τὸ νὰ μιμῆται τὴν φωνήν του, ἥτις εἶναι παίγνιον βοηθοῦν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης καὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν κανονικῶν κινήσεων τοῦ λάρυγγος, ὡς καὶ ἡ ἔμφυτος κίνησις τοῦ παίξῃν μὲ πᾶν ὅ,τι εὐρίσκει ἢ συναντᾷ τὸ παιδίον εἰς τὸν δρόμον του.

Ὅτι μερικὰ παίγνια εἶναι ἐπανάληψις ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας τὸ ἀνθρώπινον γένος κατὰ τὴν νεότητά του ἐξετέλει, ὅτι ἄλλα προκαλοῦνται ἐκ τοῦ πλεονάσματος τῆς ἐνεργείας, ἢ ὁποία κυρίως ἐνυπάρχει εἰς τὸ παιδίον λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἀνανεώσεως τῆς ὕλης, καὶ ὅτι ἄλλα εἶναι προασκήσεις σοβαρᾶς τῆς ζωῆς ἐργασίας, ἀπεδείχθη πλέον ὡς βέβαιον. Οὐδεμία ὁμολογία τῶν παιγνίων, διότι ὑπὸ τὴν λέξιν παίγνιον ἐννοοῦνται ὅλα ὅσα δὲν γίνονται ὡς ἐνέργεια πρὸς ἐπιτυχίαν ἐνὸς ὠρισμένου συνειδητοῦ σκοποῦ.

Βεβαίως ἐκάστη ἡλικία τῆς ζωῆς ἔχει τὴν ἰδικήν της ἀξίαν καὶ ἰδιορρυθμίαν, δύναται τις ὅμως τὴν ἐποχὴν περιῖπου μέχρι τῆς εἰσόδου τοῦ παιδίου εἰς τὸ σχολεῖον, νὰ ὀνομάσῃ τὴν παικτικὴν προπαρασκευαστικὴν τοῦ παιδίου ἐποχὴν διὰ τὸ μέλλον του. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μανθάνει τὸ παιδίον τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἐποπτικῶς καὶ ἀποκτᾷ τὰς βάσεις διὰ τὴν κατόπιν ἐξέλιξιν τοῦ γλωσσικοῦ του πλούτου καὶ διὰ τὴν πνευματικὴν του ἀνάπτυξιν. Παίζον σχηματίζει τὰς παραστάσεις παίζει μὲ τὰς λέξεις του, μὲ τὰς κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν του, μὲ τὴν ἀλήθειαν καὶ μὲ τὸ ψεῦδος, μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὴν πλάνην· ἡ προσοχὴ καὶ ἡ βούλησις του γίνονται ἰσχυρότεροι καὶ σταθερότεροι ἀλλὰ καὶ ἐδῶ τὰ πάντα εἶναι παίγνια ἀνευ διαρκείας, ἀνευ σκοποῦ· ὑπακούει μόνον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ψυχικὴν του διάθεσιν.

Ἡ σχολικὴ περίοδος σημαίνει—κατὰ τὴν φυσικὴν της

ἐξέλιξιν—τὸν σχηματισμὸν τῶν ἰδιοτήτων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν ἐργασίαν καὶ δρᾶσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν ὄρισμένων σκοπῶν τῆς ζωῆς. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην βούλησις καὶ συναισθήματα γίνονται ἰσχυρὰ, σταθερὰ καὶ ἱκανὰ ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ κρατῶσιν εἰς τὴν μνήμην ἓνα σκοπὸν· αἱ παραστάσεις γίνονται διὰ τῆς ἰσχυρᾶς προσοχῆς ἀκριβέστεραι· καὶ ἀνταποκρίνονται καλύτερον πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα· βαθμιαίως ἀρχίζει ἡ αὐστηρὰ διάκρισις πραγματικότητος καὶ φαντασίας καὶ ἡ ἀνάλυσις καὶ ἐξέτασις τῶν ἀντικειμένων, ἧτις φέρει εἰς τὸν σχηματισμὸν ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσι τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ἐξελίξεως.

Βεβαίως ἡ παιδικὴ αὕτη ἡλικία εἶναι μόνον ἡ προπαρασκευὴ ὄχι ὅμως καὶ τὸ τέλος τῆς ἐξελίξεως· ἡ ἀνωτέρα πνευματικὴ ἐξέλιξις λαμβάνει χώραν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐνηλικιότητος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀνθρώπος φθάνει τὸ ἀνώτερον σημεῖον τῆς πνευματικῆς του ἀναπτύξεως καὶ γίνεται ἡ τελευταία ἐξέλιξις τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν συναισθημάτων. Τὸ σχολεῖον δὲν κάμνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ βοηθῇ τὰς αὐτοεξελισσομένας ἱκανότητας τοῦ παιδίου εἰς τὸ νὰ ἀναπτυχθῶσι καλύτερον καὶ σκοπιμώτερον καὶ νὰ μορφώσῃ τὸ περιεχόμενον των τοιουτοτρόπως ὥστε αὐταὶ νὰ γίνωσι χρήσιμοι καὶ ὀφελίμοι διὰ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς μας.

Κατὰ τὴν σχολικὴν περίοδον ὑφίστανται ἀκόμη τὰ αἰσθήματα μεγάλην ἐξέλιξιν· τὰ αἰσθήματα τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ἤχων αὐξάνονται ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πειράματα εἰς τὸ τριπλοῦν ἢ καὶ τετραπλοῦν τῆς ἀρχικῆς των δυνάμεως καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ παιδίου τοῦ νὰ διακρίνῃ τούτους γίνεται μεγαλύτερα. Τοῦτο μᾶς δίδει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μερικαὶ ἀξιώσεις τοῦ σχολείου ὡς π. χ. ἡ διδασκαλία τῆς ᾠδικῆς καὶ τῆς ἰκνογραφίας μόνον βαθμιαίως καὶ βραδέως δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ. Διὰ τῆς μεταβολῆς τῶν αἰσθημάτων μεταβάλλονται κατὰ συνέπειαν καὶ τὰ περιεχόμενα τῶν παραστάσεων· αὐταὶ γίνονται

ἀκριβέστεραι καὶ ἀντιστοιχοῦσι περισσότερο πρὸς τὰ ἀντικείμενα, αἱ παραστάσεις τοῦ παιδίου γίνονται μᾶλλον ἀφηρημένα.

Κατὰ νεώτερα πειράματα παρατηρήθη ὅτι τὸ παιδίον δὲν ἔχει ὄρισμένα γνωρίσματα δι' ἐκάστην παράστασιν ἀντικειμένου, παρὰ γενικὰ, συγκεκριμένα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπουσιώδη γνωρίσματα μιᾶς ἐννοίας. Ἀπὸ τοῦ βου μέχρι τοῦ 9ου πολλὰκις δὲ καὶ τοῦ 10ου ἔτους τῆς ἡλικίας του τὸ παιδίον συνδέει πολλὰ ὅμοια ἀντικείμενα, ὥστε γνωρίσματα τινα συγκεκριμένα καὶ πολλὰκις ἐπουσιώδη ἀντιπροσωπεύουσι μίαν γενικὴν τῶν ἀντικειμένων ἐννοιαν· ὑπὸ τὴν ἐννοιαν «μυῖα» π. χ. τὸ παιδίον δὲν ἐννοεῖ μίαν ὄρισμένην, παρὰ τὴν γενικὴν εἰκόνα γενικῶν τυχαίων ἰδιοτήτων τῆς μυίας.

Κατὰ τὸ 10ὸν ἔτος εἶναι ἡ σαφήνεια τῶν παραστάσεων μεγαλύτερα καὶ τὸ παιδίον ἐννοεῖ δι' ἐκάστην παράστασιν ἓν ὄρισμένον ἀντικείμενον· τοῦτο διατηρεῖται περίπου μέχρι τοῦ 13ου καὶ 14ου ἔτους τῆς ἡλικίας καὶ μεταβάλλεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνηλικιότητος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν γεννᾶται ἡ λογικὴ τοῦ παιδίου ἐνέργεια, ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐλευθέρα τῶν πραγμάτων διαίρεσις, ἡ ἐσκεμμένη σύγκρισις καὶ τακτοποίησις τούτων καὶ ἡ ἐκουσία ὑποταγὴ εἰς ὄρισμένας ἀρχὰς καὶ νόμους· τὸ παιδίον ἀρχίζει τότε νὰ λογικεύηται.

Ὁ τρόπος ἐπίσης πῶς τὸ παιδίον παρατηρεῖ τὰ ἀντικείμενα καὶ πῶς ἐκ τούτων σχηματίζει παραστάσεις, ἐξελίσσεται κατὰ τὴν σχολικὴν περίοδον συμφώνως πρὸς τὸν τρόπον τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐνηλικίων. Κατὰ πρῶτον παρατηρεῖ ἐξ ἐνός συμπλέγματα ἀντικειμένων ἢ ἐκ μιᾶς εἰκόνης μεμονωμένα ἀντικείμενα καὶ ἄσχετα τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο· ἓνα ἀνθρώπον π. χ. ἓνα κύνα. Ἀπὸ τοῦ ὀγδόου ἔτους περίπου παρουσιάζεται ἡ τάσις τοῦ νὰ παρατηρῇ ἐνεργείας· εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ παιδίου γίνεται ἰσχυροτέρα. Τὸ τρίτον στάδιον ἀποτελεῖ ἡ τάσις τοῦ ν' ἀντιλαμβάνηται τὰς σχέσεις μεταξύ ἀντικειμένων καὶ τῶν ἰδιοτήτων των π. χ. τῶν χρωμάτων· παρατηροῦνται βεβαίως καὶ ἐξαιρέσεις κατὰ τὴν







ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Δ.Ε.  
ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ-ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΧΟΛΙΚΟΥ  
ΜΟΥΣΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (Δ.Ξ.Σ.Μ.Υ.)  
ΑΡΧΕΙΟ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΙΔΑΚΤΕΛΕΙΟΥ &  
ΠΑΙΔ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Α.-Β.Α.Κ.Η.)  
ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. .... 2445 .....  
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓ. .... 3-4-11 .....  
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ. ΔΕΥ. .... 372-5 ΜΠΟ .....

YUNYUS M. ROUSLOU DAN ANATOLIKAL OMIALAL